

تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی

□ □ دکتر مهناز شایسته فر

چکیده

ادبیات ایران به ویژه شعر فارسی، علاوه بر ویژگی روایی بودنش، همواره وسیله‌ای برای ابراز مفاهیم و مضامین مختلف از جمله مفاهیم حکمی، عرفانی، مدحی، ستایش و توصیف بوده است. در عین حال در معماری بناهای ایرانی، کوچکترین اجزاء تشکیل دهنده، دارای مفاهیم و معانی خاصی است که ارتباط آن را با جامعه‌روزگار خود پیوند می‌دهد. قرارگیری اشعار به عنوان کتیبه، متناسب با فضا و مکان خاص، به خوبی و با زبانی روان و سلیس، مفاهیم و اندیشه‌های هنرمند و معمار را به بیننده منتقل می‌نماید. این ویژگی بارز را می‌توان به وضوح در کتیبه‌های به کار رفته در معماری دوران تیموری و صفوی، سده‌های پانزدهم - هفدهم/نهم - یازدهم مشاهده نمود. با دقت در مضامین این کتیبه‌ها به خوبی در می‌یابیم که نوع به کارگیری مضامین مختلف از جمله حکمت و عرفان، مدح و ثنا و توصیف بنا از جهت نام بانی، معمار و تاریخ ساخت؛ هم راستا با نوع نگرش اندیشه‌ها و باورها در جامعه همان روز بوده است. در این مقاله سعی بر آن بوده تا با شناخت شاخصه‌های معماری دوران مورد بحث، وضعیت شعر و ادبیات دوره‌های مذکور را بررسی و ارتباط مضمونی این اشعار را در بناهای این دوران مورد بحث و بررسی قرار دهد.

□ تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۴/۴

□ تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۱۰/۱۸

اهداف مقاله:

شناخت شاخصه‌های معماری و جایگاه شعر و ادبیات دوران مورد بحث
دستیابی به نوع تعامل تزیینات معماری و مضامین شعری به کار رفته

سئوالات مقاله:

چه مضامین و مفاهیمی در گستره ادبیات دوره‌های تیموری و صفوی مورد استفاده بوده است؟
کاربرد این اشعار و مضامین چگونه با بناهای این دوره‌ها در تعامل بوده است؟

واژگان کلیدی: تیموری، صفوی، معماری، شعر فارسی، تعامل، مضامین

□ □ مدیر گروه هنر اسلامی دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس.
Shayestm @ modares.ac.ir

□ این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان: "اطلس صنایع دستی ایران" مربوط به سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره است.

مقدمه:

معماری اسلامی ایران به رابطه تزیینات با بنا ارجح می‌نهد، این نقوش حاوی مضامین مذهبی، عرفانی و استعارات و پیام‌هایی هستند که کشف رموز آن‌ها انسان را به دنیای جدیدی از مفاهیم و معنویات رهنمون می‌سازد. به خصوص کتیبه‌های زیبایی که با دربرداشتن مطالبی نغز و پرمعنی، هر فرد مومنی را به تفکر وامی‌دارد. از آنجایی که ادبیات در شکل‌گیری هنر اسلامی ایران نقش اصلی و عمده‌ای داشته است، با نگاهی بر جایگاه ادبیات به خصوص اشعار زیبای فارسی، در تزیینات کتیبه‌ای معماری اسلامی می‌توان به ویژگی‌های فرهنگی دوران تاریخی پی برد. کاربرد شعر به عنوان کتیبه در معماری ایران اسلامی، از دوره تیموری به بعد رایج شد و در دوره صفوی نمونه‌های شاخصی از کاربرد آن را می‌توان مشاهده نمود.

در معماری اسلامی، جایگاه مشخصی به عنوان مکان مناسب استقرار کتیبه‌ها، در نظر گرفته می‌شود. با این حال ممکن است که کل فضا با کلمات تزیین گردد^۱. استفاده از عنصر تزیینی کتیبه با مضامین مختلف و انتخاب عباراتی که ذهن انسان را به تقوا، ایمان و پرهیزگاری سوق می‌دهد، همواره رایج بوده است.

در تزیین معماری اسلامی، پس از نگاهی گذرا بر شاخصه‌های معماری و تزیینی دوران تیموری و صفوی و آشنایی با شعر و ادبیات این دوران و تأثیرات آن بر جامعه آن روزگار، مقاله به معرفی برخی از بناهای دوران مذکور که دارای کتیبه‌های شعر فارسی هستند می‌پردازد. با بررسی کتیبه‌های حاوی اشعار زیبای فارسی، شاهد یک حرکت فرهنگی، هنری و هویت ایرانی اسلامی هستیم که با تمام بی‌آلایشی‌ها و صداقت‌های بنیادین، از پس پرده سده‌ها نمودار شده و در ورای این تزیینات، معنای عشق به زیبایی هویداست. طرح‌های تزیینی و مضامین عرفانی‌ای که چیزی فراتر از زیبایی‌سازی، ولی در عین حال نمایشی دارند، از طریق مضامین و نمادهای سنتی و تصویری در آثار هنرمند ایرانی بر جای مانده است.

۱ - مهناز شایسته فر، هنر شیعی، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴، ص ۹۰
۲- آرتور پوپ، معماری ایران، ترجمه غلام‌حسین صدری افشار، ارومیه، انتشارات انزلی، ۱۳۶۶، ص ۱۹۲.

شاخصه‌های معماری دوران تیموری و صفوی

معماری ایران در سده چهاردهم/هشتم بر پایه فرم و ساختار معماری سلجوقی شکل گرفت، اما در سایه تسلط مغولان، مقیاس و عظمت تازه‌ای یافت. به همین ترتیب، معماری ایران در سده پانزدهم/نهم با پالودگی و مهارت بیشتر به تکامل و توانمندی رسید. با حکومت تیمور و جانشینانش، شاهرخ، الغ بیگ، بایستقر، ابوسعید و سلطان حسین بایقرا، معماری اسلامی به اوج تازه‌ای از کمال دست یافت.^۲

در ابتدا آهنگ فعالیت ساخت و ساز ابنیه بر اثر تاخت و تازهای تیمور، تا حدودی رکود یافت. دو پایتخت امپراطوری تیموری، سمرقند و هرات، بیش از نواحی دیگر ایران، دارای معماری تیموری طراز اول هستند.^۳

در اوایل دوره تیموری، بناهای بسیاری در سمرقند برپا شد. تیمور، ابنیه و مساجدی در پایتختش بنا کرد که هم اکنون آثاری از آن‌ها باقی مانده است. حاکمان تیموری به ساختن آرامگاه و مدرسه اهمیت می‌دادند که نتیجه آن ساخت مجموعه‌های آرامگاهی از جمله «شاه زنده» در سمرقند است. البته در این دوره نقشه و ساختار مدرسه تغییر زیادی نیافت.^۴

ثروت، مکتب و حمایت هنری تیموریان به مرکز ایران هم راه یافت و آثار برخی از شهرهای مرکزی ایران همانند یزد و اصفهان مرمت گردید یا ابنیه جدیدی در آن‌جا ساخته شد. در مناطق مرکزی ایران نوع خاصی از معماری ایلاتی پدید آمد که به سبک مرسوم در معماری ابر شهرهای شمال شرقی ایران، مربوط، ولی کاملاً مجزا و مستقل از آن بود.^۵

نوع و سبک معماری تیموری بیش از همه، مرهون نوآوری‌های معمارانی بود که تیمور آن‌ها را از ایران (مرکز ایران) به پایتخت خود برده بود. این گروه در شکل دادن قانون و سبک معماری امپراطور تیموری نقش مهمی ایفا کردند. یکی از برجسته‌ترین معماران این عصر و تنها سازنده فعال دوره تیموری که از پس پرده ابهام تاریخ به صورت فردی که بناهای بجای مانده او سبک معماری شاخصی را جلوه گر می‌سازد؛ قوام‌الدین زین‌الدین شیرازی است.^۶

یکی از موازین معیاربندی پیشرفته و دانش حرفه‌ای در دوران تیموری، بهره‌گیری از مقیاس واحدها برای تکثیر نقشه‌ها بود. از قرار معلوم معیاربندی اندازه‌ها با تحول نظام علایم معماری منطبق و بهره‌گیری از نقشه‌ها را آسان کرده بود. همچنین بهره‌گیری از مقرنس‌ها در معماری متقدم تیموری نشان دهنده سنت بهره‌جویی ایرانیان از مقرنس برای ایجاد یک طاق قوسی بود. بعدها از مقرنس به عنوان عناصر فرعی در شبکه طاق‌های سکنج استفاده شد. نظام طاق‌بندی سکنج از مهم‌ترین نوآوری‌های معماری تیموری است و به نظر می‌رسد که از تجارب پیشین نظام طاق‌بندی متقاطع بر فضاهای مستطیلی بهره گرفته باشد.^۷

چند عمارت محدود تر کم‌تری از دوره حکومت ترکمانان^۸ به جامانده که در محدوده اصفهان، تبریز تا ترکیه واقع شده‌اند که این آثار نمایانگر نوآوری‌های معماری سبک تیموریان و شاهدی بر توسعه این شیوه معماری توسط ترکمانان در مناطق غربی هستند.^۹

بناهایی که در طی سده چهاردهم-پانزدهم/هشتم-نهم احداث شده‌اند، عمدتاً با کاشی کاری الوان تزیین یافته و نماهایشان با آجرهای لعابدار، سفالینه‌های کنده کاری شده، کاشی‌های صورتی رنگ و موزاییک آراسته‌اند. این مصالح همچنین در تزیینات داخلی نیز به کار رفته‌اند. همچنین با نفوذ اسلام به آسیای مرکزی، کتیبه‌نگاری تزیینی رفته رفته نقشی غالب یافت و کتیبه‌ها به خط عربی با محتوای مذهبی، اخلاقی و یا آموزشی با هدفی معین برای ترویج اصول اسلامی به کار گرفته شد. در سده‌های بعدی نیز این تزیینات با سبکی تازه‌تر مورد استفاده قرار می‌گرفت.^{۱۰} پس از تیموریان، پیدایش سلسله صفوی دستاوردهای قابل توجهی معماری ایرانی را به ارمغان آورد. با ظهور شاه عباس اول (۱۶۲۷-۱۵۸۹/۱۰۳۷-۹۹۹) عصر زرین معمار صفوی آغاز شد. او به خاطر استعداد چشمگیر و ذوق هنری‌اش و با کمک ثروتی که حکومت شایسته‌اش پدید آورده بود، دوران تازه‌ای را در معماری ایران آغاز کرد.^{۱۱}

عماراتی که در زمان سلطنت صفوی در ایران برپا شد از جذابترین و زیباترین بناهای کل معماری ایران است. بسیاری از ویژگی‌ها و خصوصیات ذاتی معماری ایران در شبکه‌ای از کاشی‌های لعابدار، سردرهای برافراشته، گنبد‌های پیازی شکل و مناره‌های قلمی آن گرد آمد.^{۱۲} دستاوردهای معماری صفوی به لحاظ عظمت و نفاست از شکوه خاصی برخوردار است.

۳- ر. دبلیو فریه، هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، نشر فرزانه روز، ۱۳۷۴، ص ۹۵.

۴- نعمت اسماعیل علام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه عباسعلی تقضلی، مشهد، شرکت به نشر، ۱۳۸۲، صص ۲۰۷-۲۰۶.

۵- شیلا بلر، جانانان بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲)، تهران، سمت و فرهنگستان هنر، ۱۳۸۱، ص ۱۰۱.

۶- لیزا گلنک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه محمدیوسف کیانی و کرامت الله افسر، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴، صص ۲۵۶-۲۵۵.

۷- شیلا بلر و جانانان بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲)، پیشین، صص ۹۸ و ۹۴.

۸- هنگامی که تیموریان بر قسمت‌های شرقی ایران حکم می‌راندند، دو قبیله ترکمن به نام‌های قراقویونلو (۱۴۶۸-۱۳۸۰/۸۷۳-۷۸۲) و آق‌قویونلو (۱۵۰۸-۱۳۷۸/۹۱۴-۷۸۰) اداره قسمت‌های غربی ایران را در دست داشتند. مشهورترین حاکم قراقویونلوها، امیری به نام جهان‌شاه (۱۴۶۷-۱۴۳۸/۸۷۲-۸۴۲) بود که قلمرو حکومتی خود را گسترش داد و در نهایت در هرات بر تخت پادشاهی نشست. (شیلا بلر و جانانان بلوم، هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی، ترجمه سیدمحمد موسی هاشمی گلپایگانی، تهران، وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲، ص ۷۸).

۹- همان.

۱۰- گالینا بوگا خیکوا و اکبر خاکیموف، هنر در آسیای مرکزی، ترجمه ناهید کرم زندی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲، صص ۹-۱۰.

۱۱- آرتور بوب، معماری ایران، پیشین، ص ۲۰۷.

۱۲- شیلا بلر و جانانان بلوم، هنر و معماری اسلامی (۲)، پیشین، صص ۴۷۵.

شهرهای تبریز، قزوین و اصفهان به ترتیب در زمان‌های شاه اسماعیل (۹۰۷/۱۵۰۱)، شاه طهماسب (۹۴۰/۱۵۲۳) و شاه عباس صفوی (۹۹۶/۱۵۸۷) به عنوان پایتخت‌های ایران انتخاب و هر کدام شاهد ساخت بناهایی از جمله مسجد، کاخ و کاروانسرا و پل بودند. با این وجود در زمان شاه عباس اول نه تنها در اصفهان، بلکه در شیراز، اردبیل، مشهد، تبریز و دیگر شهرهای ایران بناهای ارزشمندی احداث شد.^{۱۳}

نقشه‌های مساجد صفوی از روی نمونه‌های پیشین ایرانی پیروی شده که از آن جمله مسجد شاه اصفهان از بزرگترین مساجد صفویه است. به علاوه فرمانروایان صفوی در ایران مقبره‌هایی با برخی تغییرات ساخته‌اند، در حالی که در شرق ایران مقبره‌های هشت ضلعی ساخته می‌شد، در غرب ایران مقبره‌ها را با سالی گنبددار و افزایش فضاهایی بر آن می‌ساختند. از جمله قدیمی‌ترین بناهای صفوی، آرامگاه و مسجد شیخ صفی‌الدین اردبیلی است که در سده شانزدهم/دهم ساخته شده است.^{۱۴}

در این دوران استفاده از کاشی معرق و هفت رنگ برای تزیینات، رونق فراوان یافت، به طوری که ساختمان‌های مذهبی این دوره از گنبد، ایوان، طاق نما، سردر ورودی و حتی مناره‌ها با کاشی آراسته شد و خطاطی و خوشنویسی روی کاشی نیز در آرایش بناهای مذهبی عمومیت یافت و بناهای متعددی با خطوط ثلث، نسخ، نستعلیق و خطوط دیگر ترکیب گردید.^{۱۵}

مقرنس‌ها به عنوان عنصر مهمی از عناصر تزیینات معماری به کار می‌رفت که با کاشی رنگی پوشیده می‌شد. این تزیینات شکل زیبایی به مکان عبادت می‌بخشد. لوحه‌های چوبی نیز برای پوشش در برخی کاخ‌ها به کار می‌رفت. این تزیینات گاهی با رنگ طلایی گود یا برجسته بود. گچبری‌های نقش‌دار رنگی نیز زینت‌بخش دیوار کاخ‌ها از جمله کاخ عالی قاپو بوده است.^{۱۶} یکی از مهم‌ترین جنبه‌های تزیینی بناها در دوره‌های مذکور، تجلی شعر فارسی در بناهاست. در ادامه نگاهی بر تحولات و ویژگی ادبیات این دوران داشته و سپس نوع تأثیر و نفوذ ادبیات بر معماری بررسی می‌شود.

شعر و ادبیات در دوران تیموری و صفوی

تهاجمات پی‌در پی مغولان که به تشکیل امپراطوری ایلخانان انجامید، بر تحولات ادبی ایران برخلاف سایر بخش‌های جامعه، تأثیر سوء و منفی نداشت. هر چند مناطق خراسان و شمال شرق ایران در این تهاجمات ویران شد اما در سده پانزدهم/نهم و در زمان سلسله تیموریان بار دیگر اهمیت سیاسی- فرهنگی پیشین خود را به دست آورد. به رغم تمامی این تحولات، بعضی از مهم‌ترین آثار ادبی فارسی، در غالب‌های مختلف در این سده‌ها پدید آمد. انتقال فعالیت‌های فرهنگی و ادبی از بخش‌های شرقی ایران به غرب از سده دوازدهم/ششم شروع و با این تحولات شدت گرفت. جنوب ایران به خصوص شیراز (که از هجوم مغولان مصون مانده بود) برای نخستین بار در تاریخ شعر فارسی نقش بایسته یافت. از دیگر مراکز مهمی که نقشی در شکل‌گیری مکاتب ادبیات عرفانی یافت، قونیه پایتخت سلجوقیان روم، پایگاه پناهندگان و مهاجران بود.^{۱۷}

علت رواج ادبیات در دربار پادشاهان و شاهزادگان و امیران تیموری روشن است. ایشان اغلب شاعر و شاعر نواز بودند و علت عمده رونق ادبیات همان علاقه و تشویق شاهان، شاهزادگان، بزرگان و حمایت آن‌ها از ادبا و شعرا بود. امیرزادگان تیموری نه تنها اغلب دوستدار شعر و مشوق شاعران بودند، بلکه بسیاری از ایشان خود نیز شعر می‌سرودند و اشعار بسیاری از شعرا را می‌خواندند و حفظ می‌کردند.^{۱۸} در همان حال که شعر و نثر فارسی بر اثر تشویق‌های شاهان و شاهزادگان و امیران تیموری رواج داشت، یک زبان ادبی دیگر یعنی ترکی (ترکی جغتایی) نیز در این دوره رونق یافت و بنیادی استوار پیدا کرد. این اقدام در حقیقت به وسیله شاعران پارسی‌گویی از جمله سلطان ولد - پسر مولانا جلال‌الدین بلخی - و قاسم انوار آغاز شد. ادب ترکی در اواخر سده پانزدهم/نهم و شانزدهم/دهم با ظهور شاعران و نویسندگان بزرگی مانند امیرعلی شیر نوایی و ظهیرالدین محمد بابر اوج گرفت. همین رشد و توسعه ادبیات ترکی است که باعث نفوذ لغات ترکی در زبان فارسی و خاصه در کتب تاریخی این دوره می‌شود.^{۱۹} بارزترین نتیجه و اثر تحولات سده‌های مذکور در ادبیات آفت شدید منزلت قصیده در مقام یکی از قالب‌های شعر غنایی بود. مسئله عدم علاقه دربارهای اصلی این روزگار به مدیحه‌سرایی، تاحدودی بیان‌کننده روند یاد شده است. واقعیت این

۱۳ - محمدیوسف کیانی، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، سمت، چ دوم، ۱۳۷۷، ص ۱۰۳.

۱۴ - نعمت اسماعیل غلام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، صص ۲۷۷ و ۲۷۲.

۱۵ - محمدیوسف کیانی، تاریخ هنر معماری ایران، پیشین، ص ۱۰۵.

۱۶ - نعمت اسماعیل غلام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، صص ۲۷۹.

۱۷ - سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۵، صص ۱۵۹-۱۵۸.

۱۸ - حسین میرجعفری، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، تهران، سمت، ۱۳۷۹، ص ۱۵۴.

۱۹ - همان، ص ۱۵۵.

است که قصیده‌سرایی در این دوره تحت الشعاع غزل‌سرایی قرار گرفت.^{۲۰} ادبیات این دوران با درگذشت حافظ شروع شد و با مرگ جامی خاتمه یافت. زبان غزل و عرفان پس از اشعار شاعران عارف سده‌های دوازدهم و سیزدهم/ششم و هفتم - سنایی، عطار و مولوی - که مفاهیم عرفانی را با تعابیر شعر فارسی درآمیختند و نیز تأثیرات شعر سعدی که به غزل شکل و فرم کلاسیک بخشید؛ در سده نهم/پانزدهم چنان درهم تنیده شدند که جدا کردن رشته‌ها و جنبه‌های عرفانی از شعر امری غیرممکن شد.^{۲۱} اندیشه‌های عرفانی و تصویر در شعر فارسی و ظهور سلسله‌های صوفی، نوعی شعر صوفیانه را نیز در ادبیات این دوران ایجاد کرد، از جمله شعرایی که خود موسس یکی از مهم‌ترین طریقت‌های صوفیانه، است شاه نعمت‌الله ولی می‌باشد.^{۲۲} مهم‌ترین ویژگی ادبی این دوران رواج و انتشار شعر و ادبیات و عمومیت یافتن آن است، چنانکه در میان همه طبقات مردم از دانشمند، عامی، عالم دین، امیر و سلطان، ذوق شعر و اشتغال به شاعری دیده می‌شود.^{۲۳}

این روند تا آغاز دوران صفوی ادامه یافت و با استقرار این دولت در ایران و اعلام تشیع دوازده امامی به عنوان مذهب رسمی دولت صفوی، اوضاع و شرایط جدیدی پدید آمد که برای شکوفایی ادبیات، چندان مطلوب نبود. حکام مذهبی و روحانیون مقتدر شیعه در سده شانزدهم/دهم که تأثیر زیادی در سیاست رسمی داشتند، چندان علاقه‌ای به ادبیات سنتی درباری نشان ندادند؛ برعکس، بارآوری شعر مذهبی مورد تشویق آن‌ها قرار گرفت. مضامین شعر مذهبی دوره صفوی از داستان‌های مربوط به شهادت ائمه مایه می‌گرفت، هر چند دوستداری و هواداری از علویان در شعر بیش از دوره صفویان نیز رواج داشت. برجسته‌ترین شاعر دوره صفوی در نوع ادبیات مذهبی، محتشم کاشانی بود، که ترجیع بند زیبایی او در وصف کربلا و عاشورا معروف است.^{۲۴}

استعارات و مجازات و کنایات پیچیده و دقیق در شعر شاعران دوره صفوی، نوعی از سخن را پدید آورد که در عصر خود جالب و جذاب بود. در این دوره شاعران بزرگ به دنبال طریقی بودند که هم رابطه خود را با سنن ادبی گذشته حفظ نمایند و هم شعر نو و تازه‌ای را بوجود آورند. آن‌ها به شیوه‌های گوناگون به غزلسرایی پرداختند و مضمون‌های دقیق و تخیل شاعرانه را با الفاظ سبک و سنگین به هم آمیختند و از مجاز، کنایه، استعاره، تشبیه پیچیده و نو بهره بردند و معما، ماده تاریخ، چیستان، عرفان، حکمت و عشق را وجهه همت سخن قرار دادند. این گونه شعر و ادب از نیمه دوم سده شانزدهم/دهم تا اواخر سده هجدهم/دوازدهم به طول انجامید و چون بیشتر طرفداران و شاعران این مکتب ادبی بوسیله امپراطوران تیموری هند، حمایت شدند، بعضی آن‌ها را سبک هندی نامیدند.^{۲۵}

در دوره صفوی پشتیبانی از ادبیات و هنر، فقط خاص دربار شاه نبود و دربار حاکمان ایالات که بیشتر از خاندان شاهی بودند دست کم در نخستین سده سلطنت صفویان، از حامیان ادب و هنر برشمرده می‌شدند. از تذکره‌ها و گلچین‌های این دوره بر می‌آید که رباعی عرفانی رونقی به سزا داشته است. باریک اندیشی و مضمون‌یابی و به کارگیری صنایع بدیعی که از زمان تیموریان رواج یافته بود، در رباعی‌ها و به خصوص در ماده تاریخ‌ها به کار گرفته شد.^{۲۶}

در عین حال تصوف در دوره صفوی در مقام شکلی از زندگی مذهبی بر اثر دشمنی رهبران مذهبی، رو به انحطاط گذاشت. از آن‌جا که شعر و تصوف در دوره پیشین رابطه‌ای تنگاتنگ یافته بودند. از این رو این کار صفویان تأثیری نامطلوب در شعر عارفانه بجا گذاشت^{۲۷} و این قالب شعری در این دوران کمتر مورد توجه قرار گرفت.

جدای از تحولات اجتماعی و فرهنگی، باید در نظر داشت که ادبیات در میان هنرها، رسانه‌ای است که با استفاده از زبان کلامی به وجود آمده و معانی از طریق زبان منتقل می‌شوند.^{۲۸} این ویژگی باعث گردید که هنرمندان جهت انتقال معانی و مفاهیم پیچیده رو به ادبیات به ویژه شعر آورند و با استفاده از کلمات و جملات در کنیه‌ها، در جایگاه‌ها و موارد خاص، معانی و مفاهیم موردنظر را به مخاطبان انتقال دهند. از جمله این هنرها معماری است. کوچکترین جزء شکل‌دهنده در یک اثر معماری دارای مفهوم و معنی خاص است و قرارگیری اشعاری متناسب با فضاهایی خاص به طور واضح‌تری با فضای موردنظر ارتباط برقرار می‌کند و این هنر معمار است که با این حرکت بر تاکید آن فضاها می‌افزاید. در بخش بعدی با اشاره به نمونه بناهای دوره‌های تیموری و صفوی، این مبحث بیشتر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲۰ - سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، پیشین، صص ۱۶۱-۱۶۰.

۲۱ - تاکستن و دیگران، تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۲، صص ۵۱-۴۰.

۲۲ - سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، پیشین، صص ۱۶۴.

۲۳ - حسین میرجعفری، تاریخ تحولات تیموریان و ترکمانان، پیشین، صص ۱۵۴.

۲۴ - سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، پیشین، صص ۱۷۲-۱۷۱.

۲۵ - احمد تمیم‌داری، عرفان و ادب در عصر صفوی، تهران، انتشارات حکمت، ج ۱، ۱۳۷۲، صص ۱۱۰-۱۰۹ و ۱۰۶.

۲۶ - سیوری و دیگران، صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۰، صص ۱۰۸ و ۱۱۱.

۲۷ - سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، پیشین، صص ۱۷۳.

۲۸ - اعظم راوودراد، نظریه‌های جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲، صص ۶۷.

مضامین شعر فارسی در تزیینات کتیبه‌ای دوران تیموری و صفوی

در معماری اسلامی، فرد مومن با قرائت نوشته‌های قرآنی، ادعیه، احادیث منقوش و مضامین مکتوب بر در و دیوار یک بنا، به نحوی با معنا و انعکاسات معنوی خطوط در آن، ارتباط برقرار می‌کند. بنابراین نه تنها معماران مسلمان، بلکه کتیبه نویسان نیز می‌کوشند تا فضایی به وجود آورند که کلیه صفات و کیفیات مقامات معنوی را متجلی سازند.^{۲۹} موضوع کتیبه‌ها نیز با توجه به دوره‌های مختلف معماری اسلامی متغیر است؛ یکی از راه‌های شناخت و بینش بیشتر در مورد دوره‌های معماری اسلامی در کنار نوع استفاده از عناصر تزئینی و نقوش، توجه به متون کتیبه‌هاست.

به طور کلی، موضوع کتیبه‌ها در معماری اسلامی شامل آیات قرآنی^{۳۰}، ادعیه و خطابه‌ها، احادیث، کتیبه‌هایی در مدح و ثنای بانی یا بانیان بنا، کتیبه‌هایی در شرح ساخت قسمت‌های مختلف یک بنا و اشعار حکیمانه‌ی فارسی و مذهبی است.

در معماری ایران از دیرباز برای ثبت تاریخ پایان بناها، به ویژه بناهای مذهبی، مدارس، آرامگاه‌ها، مقابر، برج‌ها و قصرها، از ادبیات منظوم مدد جست‌اند و بدین گونه با ثبت نام و نشان بانی، موسس، معمار و ذکر دقیق تاریخ اتمام بنا در قصیده یا قطعه‌ای مناسب، تعامل مستقیم میان معماری ایرانی و شعر فارسی را در طول تاریخ به ثبت رسانده‌اند.^{۳۱}

خطوطی که در سطوح داخل و خارج بناهای اسلامی نوشته و کار می‌شوند، یادآور وظایف دینی و اخلاقی، احکام، فرامین و امور وقفیه و وظایف جمعی بوده است. علاوه بر این‌ها خطوط عربی و فارسی به علت ویژگی ذاتی و نوع حروف با تزییناتی همچون گل و بوته‌ها و در اتصال به آن‌ها، به کار رفته است.

چنانچه گفته شد، توسعه و وفور کاربرد شعر به عنوان کتیبه در معماری ایرانی اسلامی را می‌توان از عصر تیموری به بعد مشاهده نمود که در دوران صفویه نمونه‌های شعری مناسب و کیفی در تزیین بناها کاربرد داشته است.

نحوه گزینش این تزیینات تاریخی دوران مورد بحث با تنوع مضامین اشعار فارسی مورد استفاده در کتیبه‌ها در ارتباط است. اغلب بناهای منتخب عصر تیموری و صفوی در این مقاله، با در نظر گرفتن مضامین و محتوای کتیبه‌ها و هماهنگی با موضوع بحث و اهمیت و ویژگی خود بنا، متعلق به مراکز اصلی کشور و عمدتاً پایتخت‌ها بوده است. از دوره تیموری مراکز اصلی چون هرات، سمرقند و خراسان و از دوره صفوی علیرغم مرکزیت تبریز و قزوین در اوایل این دوره، بیشتر بناها با توجه به گسترش معماری در دوره حکومت شاه عباس اول و حضور نمونه‌های مناسب و نفیس معماری، از شهر اصفهان انتخاب شده‌اند. با نگاهی دقیق به مضامین به کار رفته در اشعار فارسی موجود در کتیبه‌های تزیینی بناهای اسلامی، می‌توان آن‌ها را به سه گروه مضمونی: اشعار عرفانی، اشعار حاوی اطلاعات تاریخی و شعرهایی با مضامین مدح و ثنای بزرگان طبقه بندی نمود. برخی از بناها در هر ۳ گروه دارای کتیبه‌هایی هستند.

گروه اول: کتیبه‌هایی با مضامین حکیمانه و عرفانی

یکی از زیباترین مضامین به کار رفته در اشعار فارسی منتخب در کتیبه‌ها، مطالبی عرفانی و پندآموز درباره دیدگاه مسلمانان به دنیا و توجه به تقوا و یاد خداست که در این موضوع، اشعار شاعران به نامی چون سعدی، حافظ، انوری، جامی و قاسم انوار و ... استفاده شده است.

از جمله بناهایی که مزین به کتیبه‌هایی حاوی مضامین عرفانی هستند، می‌توان به مجموعه شاه زنده، مدرسه دودر و مسجد شاه مشهد، زیارتگاه درب امام اصفهان، مسجد میدان کاشان، مسجد حوض غلوار هرات، مسجد حکیم اصفهان و مسجد جامع اصفهان، بقعه بابا قاسم اصفهان، آرامگاه صائب تبریزی و سنگ قبر میدان ساعت یزد اشاره کرد که به ترتیب مورد بررسی قرار می‌گیرند.

اولین کتیبه این گروه در مجموعه شاه زنده سمرقند (از اماکن مهم تیموریان)،^{۳۲} آرامگاه شاد ملک آغا (۱۳۸۳-۱۳۷۱/۱۳۷۱-۷۸۵/۷۷۳) به کار رفته است. (تصویر ۱) این آرامگاه، باید کمی پس از تاریخ درگذشت شادملک آغا و مدتی پس از فوت مادرش در سال ۱۰۹۵/۱۶۸۳ بنا شده باشد. در اطراف در ورودی بنا (تصویر ۲) به زبان فارسی، کتیبه‌ای بدین مضمون به چشم می‌خورد:

این روضه‌ای است که در آن خزانه نیک‌بختی نهفته
این گوری است که در آن مرواریدی نفیس گم گشته

تصویر ۱- آرامگاه شاد ملک آغا، مجموعه شاه زنده سمرقند.

۲۹ - مهناز شایسته فر، بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ویژه نامه تاریخ، سال دوازدهم، ش ۴۳، پاییز ۱۳۸۱، ص ۶۴.
۳۰ - اکثر کتیبه‌ها در معماری اسلامی به آیات قرآنی اختصاص دارد. نوشته‌های قرآنی به غیر از زیبایی کلام خداوند، معنای ویژه‌ای برای مسلمانان دارد، بدین شکل که یادآور حضور خداوند در همه جا هستند. (مهناز شایسته فر، بررسی محتوایی... پیشین، ص ۳۱).

۳۱ - سیدحسن امین، تعامل معماری و شعر فارسی، کتاب ماه هنر، شش ۵۴-۵۳، بهمن و اسفند ۱۳۸۱، ص ۱۹؛ مهناز شایسته فر، هنر شیعی، پیشین، ص ۹۰.

۳۲ - این مجموعه در شمال شهر سمرقند، بر روی تپه افراسیاب که از شیب جنوبی آن ارتفاع می‌گیرد، واقع شده است. امروزه از سوی جنوب از طریق ایوان باشکوهی بدان راه می‌یابند. جنب این دروازه یا درگاه، بناهایی است که اکنون کاربری موزه دارد. (لیزا گلمبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، ص ۶۸۸).

تصویر ۲- راست، کتیبه حاشیه ورودی آرامگاه شاد ملک آغا، مجموعه شاه زنده سمرقند.

در آن سروقامتی خوش اندامی خفته این موجب تسلی است که ما نیز در زیر زمین خواهیم خفت بیندیش که سلیمان را تندبادی بر بود با وجود آن که خاتم امان در حلقه انگشتی او بود. کتیبه نشان می دهد که ترکان خاتون را قصد بر این بوده که با دخترش دفن گردد. این استعاره که شادملک جوان را به مروارید نفیسی تشبیه کرده، شاید یادآور نقش های قطرات اشک از گنبد باشد که مانند گوهرهایی آویزان، از فضای گیتی به نظر می رسند و اسپرهای دیوار با ترنج های مدور منفرد را می توان به ترصیع دانه های قیمتی در انگشتی سلیمان همانند کرد.^{۳۴} همچنین در مجموعه شاه زنده سمرقند، آرامگاه امیرحسین بن تغلق تکین^{۳۵} (۷۷۷/۱۳۷۶) پیرامون راهروی ورودی، کتیبه ای به زبان فارسی (تصویر ۳) با مضمون زیر دارد:

تصویر ۳- کتیبه حواشی ورودی آرامگاه امیرحسین بن تغلق تکین، مجموعه شاه زنده سمرقند.

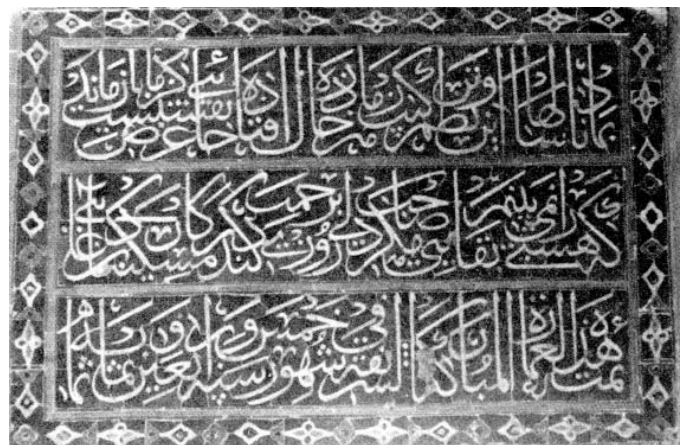
هر چند ایوان من سر به مشتری می ساید باز هم باید طعم زهر این جهان را چشید اگر سالی بگذرد هیچ جایی برای من نیست. در گور تاریک بدون دوستان و مردم به لطف تو امیدوارم و بس.

مضمون کتیبه، همانند کتیبه های شادملک، این پیام را می رساند که هر چه انسان ها خالق زیبایی ها در ایجاد بناهای شکوهمند و رفیع باشند؛ مرگ حتمی خداوند، حق است و باید در برابر آن تسلیم شد. این کتیبه کوتاه از طبع گذرای این جهان سخن می گوید.

از دیگر مراکز مهم تیموریان، هرات بوده که بناهای ارزشمندی را در خود جای داده است. از جمله آن ها، مسجد حوض کرباس غلوار^{۳۶} در غرب هرات می باشد.

بر روی دیوار مقابل محراب مسجد، قاب بند تزیینی مستطیل شکلی از کاشی معرق وجود دارد که دارای سه سطر به خط ثلث است. کتیبه شکوهمند و نفیس است. بنا به گفته محققین، ممکن است کار «جلال جعفر» باشد. متن این کتیبه از گلستان سعدی است و اشاره به فانی بودن این دنیا و بازماندن خوبی و بدی انسان ها دارد و در انتهای آن نیز به سال ساخت بنا اشاره شده است.^{۳۷} (تصویر ۴)

گلستان سعدی بر در و دیوار کتابخانه بایسنقر از قبل به فراوانی نگارش یافته است. از این رو تعجب

تصویر ۴- کتیبه، دیوار مقابل محراب مسجد حوض کرباس غلوار هرات.

۳۳- این مجموعه به وسیله خواهر بزرگ تیمور «ترکان آقا» برای دخترش که به مرگ ناپهنگام در گذشت، ساخته شده است. آرامگاه شادملک از دیگر بناهای مجموعه، از شرایط بهتری برخوردار است و درخشان ترین پوشش کاشی اوائل عهد تیموری را نمایش می دهد. کلیه نماهای داخل و خارج با سبک های متنوعی از کاشی پوشیده شده است. این آرامگاه همچنین با یک کتیبه بنیادی و سر کتیبه که به افزارندان و استادان اشاره می کند، صاحب مدرک شده است. (همان، ص ۳۱۷)

۳۴- همان، صص ۳۱۹ و ۳۱۷.

۳۵- از این آرامگاه چیز کمتری به جای مانده و بر فراز یک دستگاه پلکان در ضلع شرقی دهلیز قرار گرفته است. نمای ورودی و دیوار شمالی آرامگاه، تنها قسمت هایی هستند که از کل بنا باقی مانده اند. حفاری های سال ۱۹۵۳-۱۹۵۲/۱۳۷۲ پی های بقیه دیوار شرقی را آشکار کرد، لیکن از دیوار جنوبی که هنگام ساختن سکو در سده نهم/ پانزدهم برداشته شده بود، کمتر چیزی باقی مانده است. این آرامگاه بر روی یک سرداب مستطیل شکل (۴/۱۶×۲/۸۹ متر) قرار گرفته و جهت آن شمالی جنوبی است و ورودی آن از طریق دهلیز باریکی از میان دیوار جنوبی آرامگاه به خارج باز می شود. در آغاز، آرامگاه تزئینات کاشی نداشته، زیرا پوشش های کاشی مربوط به زمان کتیبه ای است که از امیرحسین بن تغلق تکین، یکی از سرداران تیمور نام می برد. (همان، ص ۳۲۱).

۳۶- مسجد حوض کرباس غلوار در چهار کیلومتری غرب هرات و در جاده ای به سمت غوریان قرار دارد. این مسجد زمستانی، دارای چهار دهانه گنبدی و رو به پایین است. (برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۳۸۶، ص ۳۷۵).

۳۷- بماناد سال های این نظم و ترتیب زما هر ذره خاک افتاده جایی غرض نقشیست کز ما باز ماند که هستی را نمی بینم بقائی مگر صاحب دلی روزی برحمت کند در کار مسکینان دعائی تمت هذه العماره المبارکة الشریفه فی شهر سنه خمس و اربعین و ثمانمائه.

ندارد که اشعار این شاعر را بتوان بر روی بناهای این دوره یافت. مفاهیم موجود در شعر به خوبی با محل استفاده در بنا در تعامل است.

این اشعار بعدها در سده هفدهم/یازدهم در درب امام اصفهان نیز مشاهده می شود.^{۳۸} خراسان مرکز دیگر تیموریان شاهد بناهای بسیاری از این دوره است. در مدرسه دودر مشهد^{۳۹} از دوره تیموری، کتیبه‌هایی حاوی اشعار پندآموز و حکیمانه به چشم می خورد.

در ایوان ورودی مدرسه دودر مشهد، ترنج‌هایی که قاب‌بندی‌های تزئینی مستطیل شکلی را در هر ضلع کلاف‌بندی کرده‌اند، به همراه کاشی معرق، کتیبه ای ثلث سفید، بر زمینه آبی سیر، به چشم می خورد که به خط فارسی، قصیده‌ای از سعدی شیرازی در خود جای داده است.

ضلع راست: (تصویر ۵)

جهان بر آب نهادست و زندگی بر باد
[جهان نماند و خرم روان آدمی]

غلام همت آنم که دل بر او نهاد
که بازماند از او در جهان به نیکی یاد

سرای دولت باقی نعیم آخرتست
گرت زدست بر آید [چون نخل باش کریم]

زمین سخت نگه کن چو می کنی بنیاد
[ورت زدست نیاید چو سروباش آزاد]

ضلع چپ: (تصویر ۶)

همین نصیحت من پیشه گیر و نیکی کن
نداشت چشم بصیر [آن] که گرد کرد و نخورد

که دائم از پس مرگم کنی به نیکی یاد
که زاد روز قیامت زبیش نفرستاد^{۴۰}

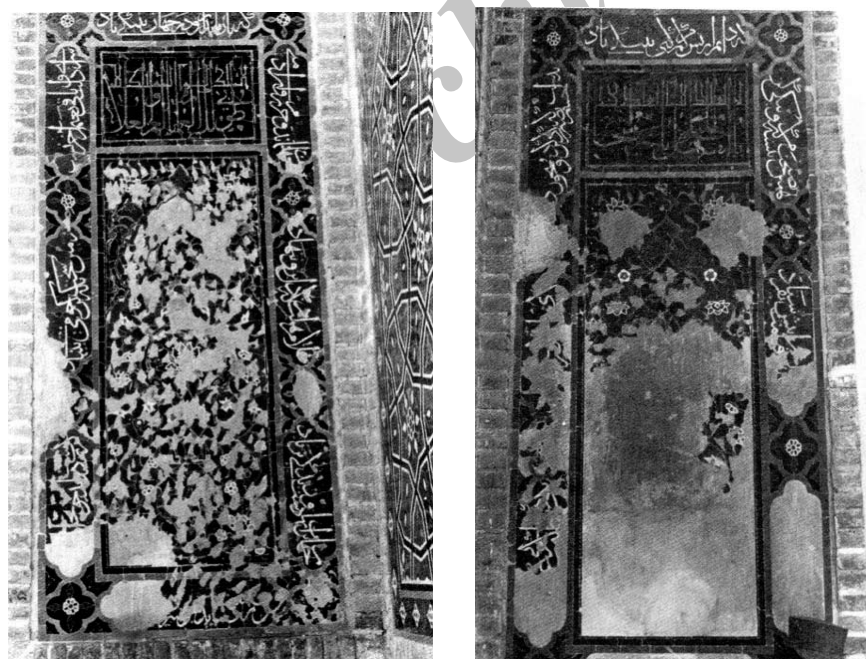
فضای مدرسه، محل علم آموزی و تزکیه نفس جهت رسیدن به تقوا بوده و اشعار ذکر شده نیز، حاکی از بیهودگی و فناپذیری این جهان هستند و ذهن انسان مومن را به تقوا، ایمان و پرهیزگاری

سوق می دهند. در فضای گنبدخانه مدرسه نیز کتیبه دیگری از قصیده‌ی دیگری از انوری بر روی کاشی معرق نوشته شده که بیانگر بیهودگی اعمال انسانی در کره خاکی به جز کارهای نیک

اوست.^{۴۱}

نمونه دیگر مسجد شاه مشهد^{۴۲} است. قاب‌بندی کتیبه مدخل اصلی ایوان ورودی مسجد، باریکه ممتدی از ترنج‌های کتیبه‌ای، شامل ابیات فارسی به خط ثلث کهربایی بر زمینه آبی سیر است.

مضمون کتیبه‌ها شامل اشعاری از سعدی، قاسم انوار و حافظ است. بر روی جرز راست پایینی پیتی از سعدی بدین مضمون حک گشته است:

تصاویر ۶ و ۵- کتیبه‌های ایوان ورودی مدرسه دودر مشهد.

۳۸- لطف الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان (آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان)، اصفهان، امامی، ۱۳۴۴، ص ۳۴۳.

۳۹- مدرسه دودر، بنایی چهارایوانه (۱۴۳۹/۱۴۳۰) در وسط دو مدرسه دیگر تیموری، در داخل مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع) است که از بازار، از طریق سردری که با اسپرهای کاشی معرق مزین گردیده، وارد آن می‌شوند. این بنا به صورت یک مدرسه آرامگاهی ساخته شده تا محلی برای مدفن بانی آن «امیر یوسف خواجه» (متوفی سال ۸۴۶/۱۴۴۲) باشد که در زیر گنبد جنوبی قرار دارد. (لیزا گل‌مبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، ص ۴۶۵).

۴۰- مصلح بن عبدالله، سعدی، کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، مشهد، شرکت به نشر، ۱۳۸۶، ص ۶۴۲.

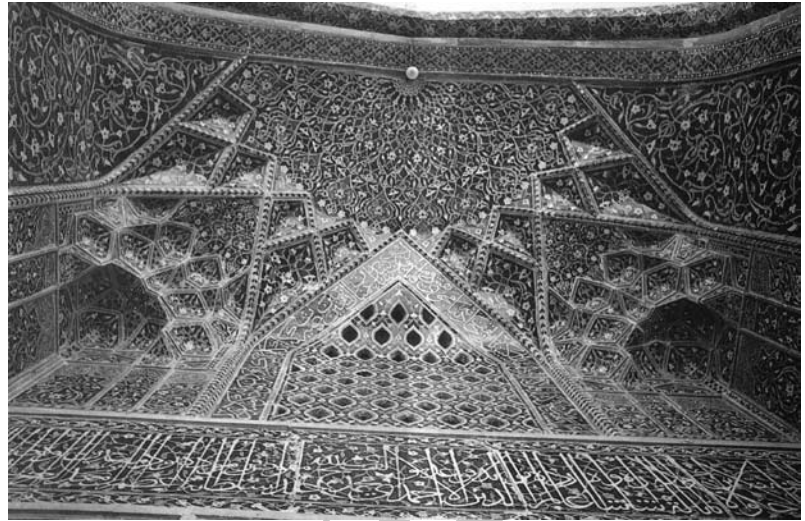
۴۱- لیزا گل‌مبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، ص ۴۶۶ همچنین ر. ک. به: و برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، ص ۳۴۷.

۴۲- در حدود نیم کیلومتری غرب حرم حضرت رضا (ع)، گنبدخانه چهارگوشی وجود است که در میان راهروها و اتاق‌های کوچک‌تر محصور است و در جلوی آن نمای پیشین ایوان، مناره‌های کنجی و طاقچه‌های میانی قرار دارند. (برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، ص ۴۰۵)

تصویر ۸- کتیبه مسجد میدان کاشان.

تصویر ۷- کتیبه اطراف پنجره پیش طاق، زیارتگاه درب امام اصفهان.

خوشست عمر دریغا که جاودانی نیست
بر ضلع چپ پهلوی راست، این سروده قاسم انوار را می خوانیم:

که به او صاف خداوند سخن چون رانم
من و توحید تو هیهات دلم می لرزد
و بر ضلع راست پهلوی چپ نیز، این ابیات از قاسم انوار به چشم می خورد:

مصحف رو ترا از همه رو می خوانم
چند روزیست که قاسم از تو ماندست جدا
بس عجب مانده ام ای دوست عجب می مانم
در ضلع راست و قاعده پهلوی چپ، نیز این اشعار حافظ آمده است:

بر این رواق زبرجد نوشته اند به زر
بجز نکوئی اهل کرم نخواهد ماند
تمامی این کتیبه ها حاوی اشعاری است که مسلمانان را به تقوا دعوت نموده و توجه فرد مومن را
به گذر بودن این دنیای فانی جلب کرده و از او می خواهد که جز نیکی پیشه خود ننماید و این
مضامین با فضای عرفانی مسجد، محل اجتماع و توجه به نفس مسلمانان، هماهنگی خوبی ایجاد
نموده است. پیش تر نیز اشاره شد که علاوه بر پایتخت های تیموری، بناهای ارزنده ای نیز در دیگر
نقاط ایران برپا شده است که از جمله آن ها زیارتگاه درب امام اصفهان^{۴۴} است.

در زیر مقرنس ها و کاشی های نفیس سردر این زیارتگاه، ابیاتی از گلستان سعدی با مضمون فانی
بودن جهان به خط ثلث آجری بر زمینه کاشی لاجوردی رنگ نقش بسته است.

بماند سال ها این کار و ترتیب
زما هر ذره خاک افتاده جایی
غرض نقشی است کز ما بماند
که گیتی را نمی بینم بقایی

همچنین در بالای این کتیبه ثلث، پنجره مشبکی از کاشی نصب شده که در اطراف آن به خط
حنایی رنگ معرق بر زمینه کاشی لاجوردی اشعار عرفانی آمده است. (تصویر ۷)

کنایه است بدین دور گنبد افلاک
زسقف خانه دنیا مجوی نقش وفا
که پاک باش چو جام و مدار از کس باک
مشو به آمدنش شاد وز شدن غمناک

بین بعین بصیرت که آنک ایوانش
نوشته شدن ابیاتی با این مضامین در سردر مکانی زیارتی، تأکیدی بر فانی و گذران بودن این جهان
خاکی است.

همچنین در مسجد میدان کاشان، کتیبه ای به خط ثلث از اشعار مولانا (تصویر ۸) آمده^{۴۵} که متن
آن چنین است:

این نسخه نامه الهی که توئی
وی آینه جمال شاهی که توئی

بیرون ز تو نیست هر چه در عالم هست
از خود به طلب هر آنچه خواهی که توئی
این شعر عرفانی به جایگاه رفیع انسان اشاره می نماید و به او خاطر نشان می سازد که خلیفه الله بر

۴۳- زیارتگاه درب امام اصفهان (۸۵۷/۱۴۵۳) در محله دردشت اصفهان ساخته شده که مربوط به دو امامزاده به نام های ابراهیم طباطبائی از بازماندگان حسن مثنی و زین العابدین علی از اعقاب جعفر صادق است. بنای بقعه مجتمعی مربوط به چند دوره است. قدیمی ترین بخش تاریخ دار آن متعلق به اواسط سده ی پانزدهم/نهم است. بانی ساختمان سده ی پانزدهم/نهم یکی از صاحب منصبان محلی به نام جلال الدین صفرشاه بوده که قدرت فرمانروای قراقویونلو جهانشاه و پسرش محمدی ۸۷۲/۱۴۶۷ به او تفویض شده بود. (لیزا گلیمبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، ص ۵۴۴)

۴۴- همان، ص ۶۹۳.

۴۵- مقبره پوریای ولی خود یک مجموعه فرهنگی - تاریخی است و در فاصله سده های چهاردهم - بیستم/هشتم - چهاردهم، برای بزرگداشت نام پهلوان محمود، ساخته شده است. در سال ۱۱۱۳/۱۷۰۱ شاه نیازخان، خان خیوه دستور داد برای وی مقبره ای بنا کنند. پس از آن در سال ۱۱۲۵/۱۸۱۰ در زمان محمد رحیم خان ثانی، این بنا زیر نظر استاد آدینه محمد هزار اسی تکمیل شد. این مجموعه شامل یک صحن، نمازخانه تابستانی، خانقاه پهلوان محمود (که در آن قبر چند تن از خانات خیوه قرار گرفته)، زیارتخانه، مزار پهلوان، قاریخانه، آشپزخانه و مقبره استفندیار خان (آخرین خان خیوه) و جاه آبی است که گفته می شود پوریای ولی خود آن را حفر کرده است. (مجتبی کریمی، نگین خیوه، نشریه نامه انجمن، ش ۵، بهار ۱۳۸۱، ص ۱۲۵).

روی زمین است، آنگاه از وی می‌خواهد که بر نیروی خود تکیه کند تا به هر آنچه می‌خواهد برسد و قدرت والای انسان را متذکر می‌گردد.

یکی دیگر از مجموعه های تاریخی برجسته که در دوره های تیموری و صفوی در شهر خیوه (منطقه خوارزم) بنا شده، بقعه پهلوان محمود (پوریای ولی)^{۴۵} است، که مانند نگینی بر انگشتری خیوه می‌درخشد و یادآور جوانمردی‌ها و پهلوانی‌های مردی بزرگ از مرشدان صدر ورزش باستانی و زورخانه‌ای در ایران، «پوریای ولی»^{۴۶} است. بر دیواره های داخلی این خانقاه، رباعیاتی از پوریای ولی نقش بسته که همگی مضامینی حکمی و عرفانی دارد. یکی از آن‌ها بر بخش فوقانی در داخلی بقعه، در میان کاشی‌های زیبا، نقش بسته و شامل رباعی زیر است (تصویر ۹).

سه صد کوه قاف را به هاون سودن
نه طاق فلک به خون دل اندودن
صد سال اسیر بند زندان بودن
به زانکه دمی همدم نادان بودن
این رباعی دارای مضمون پند و اندرز است که انسان را به دوری از نادان و تلاش برای زندگی بهتر توصیه کرده است.

از جمله بناهای قابل توجه دوره صفوی در شهر اصفهان، مسجد حکیم^{۴۷} است، که حاوی کتیبه‌های ارزشمندی به ویژه با مضامین عرفانی است.

در وسط ضلع شمالی صحن مسجد، ایوان رفیعی قرار دارد که در وسط آن، بر روی کاشی بر زمینه آبی لاجوردی چنین نوشته شده است: (تصویر ۱۰)

هر کس زه ره صدق و صفا برد نماز
شک نیست شود قبول، بی گفت و شنود^{۴۸}
این اشعار به این نکته پندآموز اشاره دارد که هر کس از روی صدق و با خلوص نیت روی به درگاه خداوند آورد و نماز خویش را بی هیچ ریا و با حضور قلب ادا نماید، بی شک عبادات او مورد قبول درگاه احدیت قرار خواهد گرفت.

در داخل همین ایوان بر بالای کتیبه کمربندی آن در دو جهت روبروی هم، بیتی از حافظ به خط بنایی نوشته شده که به اهمیت آوردن نام خداوند در اول هر کار اشاره دارد. (تصاویر ۱۱ و ۱۲)

بسم الله الرحمن الرحیم
مسجد جامع اصفهان، از جمله بناهایی است که در طی زمان به تدریج ساخته و تزیین شده است و نام سلاطین، حکمرانان، وزرا، مخیران، هنرمندان و بانیان متعدد آن، اعم از زن و مرد، در بخش های متعددی از مسجد دیده می‌شود. این مسجد چون دایره المعارف مجسم هنر اسلامی ایران بوده و حاصل تجارب هزارساله معماری و تکنیک های مختلف بنایی است.

تصویر ۹- کتیبه داخلی بقعه پهلوان پوریای ولی، خیوه.

تصویر ۱۰- کتیبه ایوان شمالی مسجد جامع حکیم اصفهان.

۴۶- پوریای ولی از بزرگترین و نامدارترین پهلوانان ایران در پایان سده سیزدهم/هفتم و آغاز سده چهاردهم/هشتم می‌زیسته است. وی نه تنها کشتی‌گیری قوی و جوانمردی مردمدار بوده، عارفی اهل دل و شاعری توانا بوده و قتالی تخلص می‌کرده است. پوریا مسلک و آیین پهلوانی را تا حد کمال رعایت می‌کرده، در فتوت، اخوت و گذشت به مقامات عالی عروج رسیده و در نظر ورزشکاران باستانی از اولیاءالله به شمار می‌رفته است. علاوه بر رباعیاتی که از او بجا مانده، برخی معتقدند مثنوی کتزالحقایق نیز از آن اوست. (همان، ص ۱۳۱).

۴۷- مسجد حکیم اصفهان را حکیم داود، ملقب به تقرب خان، طبیب شاه عباس دوم بنا نهاده و در سال ۱۰۷۳/۱۶۶۲ ساختمان آن را به پایان رسانیده است. این مسجد در حدود هشت هزار متر مربع وسعت دارد و در مرکز شهر، در نزدیکی بازارچه نو و انتهای بازار رنگرزان واقع شده است. (محمود ماهرالنقش، معماری مسجد حکیم، تهران، سروش، ۱۳۷۶، ص ۱۰).

۴۸- همان، ص ۹۳.

۴۹- کامبیز حاجی قاسمی، گنجنامه، مساجد جامع، بخش اول، تهران، دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۳، صص ۵۵-۵۴.

۵۰- ر.ک به: لطف الله هنرفر، گنجینه آثار اصفهان (آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان)، اصفهان، ثقفی، ۱۳۵۰، صص ۱۱۵-۱۰۶.

۵۱- این میدان قدیمی، اثری متعلق به نیمه اول سده دوازدهم/هشتم است و در حال حاضر اکثریت بناهای اطراف آن از بین رفته است و تنها مدرسه سیدکن‌الدین و یک آب انبار قدیمی از آن برجای مانده است. در این میدان یک دستگاه نجومی و رصدی مرسوم به اوقات و ساعت قرار داشته که در زمان خود (۱۳۲۴/۷۲۵) از دستگاه‌های مهم علمی بوده و نام میدان از این دستگاه گرفته شده است. این دستگاه

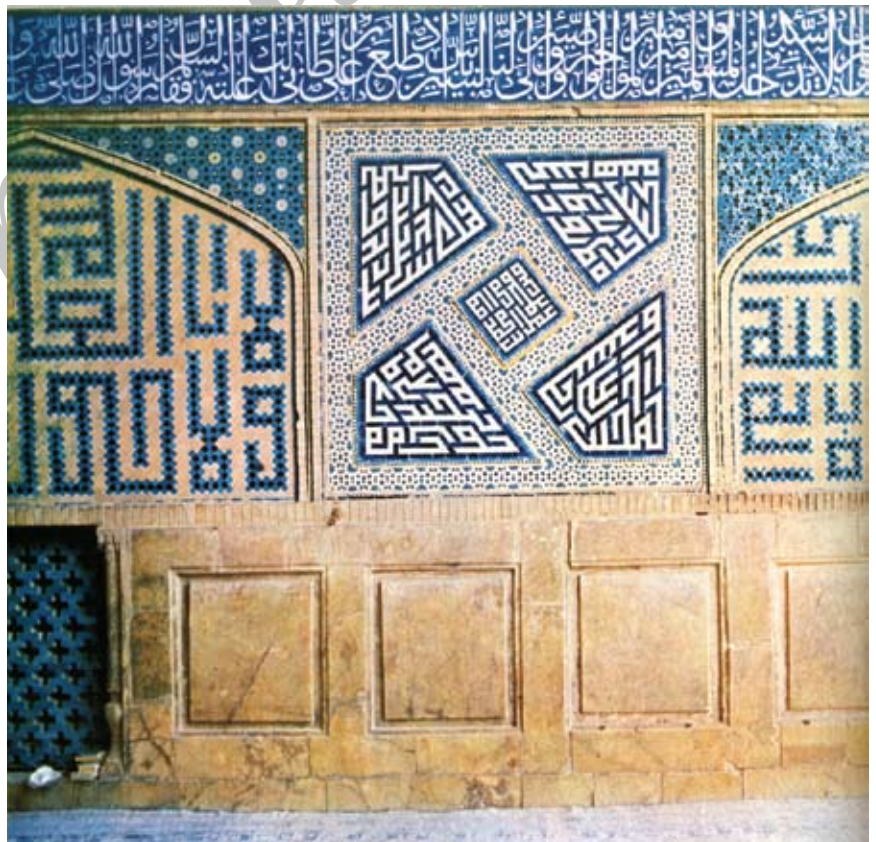
تصاویر ۱۱ بالا و ۱۲ پایین - کتیبه‌های داخلی دو طرف ایوان شمالی مسجد حکیم اصفهان.

مسجد جامع اصفهان در هر دوره تاریخی، دچار تغییرات و تحولاتی شده است.^{۴۹} در این مسجد، کتیبه‌های بسیاری از دوره‌های تاریخی مختلف برجای مانده است، از جمله در ایوان غربی، «صفه استاد»، کتیبه‌ای به خط بنایی به امضاء محمدامین اصفهانی و تاریخ ۱۱۱۲/۱۷۰۰، مربوط به دوره سلطنت شاه سلطان حسین آمده است که در آن دو بیت شعر به خط بنایی و به زیبایی نگاشته شده است.^{۵۰} (تصویر ۱۳)

چون نامه جرم ما به هم پیچیدند
پیش از همه کس گناه ما بود ولی
این دو بیت به دو نکته مهم اشاره دارد، یکی توجه به روز قیامت و نامه اعمال انسان‌ها و دوم اهمیت علاقمندی و ارادت به اهل بیت (ع) به ویژه محبان حضرت علی (ع) و پاداش معنوی که در این زمینه نصیب انسان می‌شود.

نمونه مشابه این کتیبه را می‌توان بر روی سنگ قبر بقعه بابا قاسم اصفهانی مشاهده کرد که به خط نستعلیق نگارش یافته است. نمونه ارزنده دیگر اشعاری است که بر روی سنگ قبری از دوره صفویه نوشته شده و اینک در میدان وقت ساعت یزد^{۵۱} قرار دارد.

این سنگ قبر از نوع صندوقی است که تزئینات شاخص دوره صفویه را در بردارد. در پیرامون لبه‌های سنگ، سرستون‌هایی به صورت مقرنس کاری دیده می‌شود. متن کتیبه در سطح حاشیه با قاب‌های تزئینی، مزین به گل چند پر و گل و بوته، از همدیگر مجزا شده‌اند. این سنگ قبر متعلق به شخصیت بزرگی در یزد بوده و با توجه به متون تاریخی، این منطقه، قسمتی از مزار رکینه^{۵۲} بوده است که در سده چهاردهم/هشتم از آن یاد نموده‌اند. و با توجه به این که سنگ قبر موجود، نمونه‌ای از سنگ قبرهای دوره صفویه می‌باشد و منابع تاریخی تنها از رفیق الله قلی بیگ (حاکم یزد در دوره شاه سلیمان صفوی، متوفی ۱۰۷۸/۱۶۶۷) در مزار رکینه نام برده‌اند می‌توان احتمال داد، به این سنگ قبر متعلق به «الله قلی بیگ» باشد.

تصویر ۱۳- ایوان غربی مسجد جامع اصفهان.

شاید بخشی از مدرسه رصدی باشد که سیدرکن‌الدین و فرزندش آن را بنا نموده‌اند. (سایت تخصصی میراث فرهنگی و گردشگری، ۸۳۰، ۸۸۹/۲۴ www.irancho.ir همچنین ر.ک به: کاظم ملازاده و مریم محمدی، دایره‌المعارف بناهای تاریخی: مدارس و بناهای مذهبی، تهران، سوره مهر، ۱۳۸۱، ص ۲۰۱).

۵۲- این مزار در کوچه دیگ بندان، حوالی میدان وقت ساعت (بقعه سیدرکن‌الدین) قرار داشته که مزار سیدروح‌اله (از سادات آل نظام - متوفی به سال ۷۳۷/۱۳۳۶ در آن قرار داشته است. (فاطمه دانش یزدی، کتیبه‌های اسلامی شهر یزد، تهران، سبحان نور و پایگاه میراث فرهنگی شهر یزد، ۱۳۸۷، ص ۲۲۲).

۵۳- سطح پنجم:

عاقبت منزل ما وادی خاموشان است
حالی غلغله در گنبد افلاک انداز
غسل در اشک زدم که اهل طریقت گویند
پاک شو اول و پس دیده بر آن پاک انداز
به سرسبز تو ای سرو که گر خاک شدم
ناز از سربند و سایه بر این خاک انداز
سطح ششم:

تا ز میخانه و می نام و نشان خواهد بود
سرما خاک ره پیرمغان خواهد بود
بر سر تربت ما چون گذری همت خواه
که زیارتگه زندان جهان خواهد بود

در سطح پنجم و ششم این سنگ قبر ایبائی از غزلیات حافظ^{۵۳} به خط نستعلیق نقر شده است.^{۵۴} مضمون ایبات نوشته شده بر کتیبه‌ها به خوبی با مکان مورد استفاده هماهنگی ایجاد کرده و انسان را متوجه عاقبت و سرنوشت اعمال خویش نموده و به زیارت اهل طریقت سفارش می‌نماید. از دوره صفویه کتیبه با مضامین عرفانی - اخلاقی، نسبت به دوره تیموری، کمتر به دست آمده است. یکی دیگر از این نوع کتیبه‌ها، بر سنگ مزار صائب تبریزی^{۵۵} در اصفهان نقر شده است که غزلی از خود صائب به خط محمد صالح، خوشنویس دوره صفوی، بر آن نوشته شده است.^{۵۶}

گروه دوم: کتیبه‌هایی با مضامین مدح و ثناء

اشعاری با مضمون مدح و ثنا در تزیینات کتیبه‌ای بناهای اسلامی دوران تیموری و صفوی کاربرد داشته است. گروهی از این اشعار با توجه به علاقه و ارادت ایرانیان به ویژه شیعیان نسبت به ائمه، به وصف و ثنای امامان (ع) به ویژه امام رضا (ع) در بناهای مذهبی تعلق دارد. اما گروهی دیگر نیز با توجه به شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی روز به مدح و ستایش بزرگان و حاکمان عصر و در بناهایی چون آرامگاه‌ها، کاخ‌ها، ارگ و مراکز حکومتی کاربرد داشته اند.

از جمله بناها با کتیبه‌های مدح و ثناء، می‌توان به ارگ تاریخی هرات (در مدح و ستایش شخصیت‌های مهم سیاسی و فرهنگی)، مسجد گوهرشاد مشهد (در مدح امام رضا (ع))، مقبره محمدابوالولید هرات (در مدح و ستایش پیامبر (ص))، بقعه امامزاده سلطان میراحمد کاشان (سده شانزدهم - هجدهم/دهم - دوازدهم) (در مدح و ستایش امام زاده میراحمد) و مسجد حکیم اصفهان (در مدح چهارده معصوم (ع)) اشاره کرد.

نخستین و بزرگترین بنای تاریخی ایران که از سده پانزدهم/نهم باقی مانده، مسجد زیبای گوهرشاد است که در مجاورت مرقد امام رضا (ع)، هشتمین اختر تابناک آسمان امامت، در مشهد بنا شده و کتیبه‌های ارزشمندی، با مضامین مختلف مذهبی و ادبی (مدح و ثنا) در آن به یادگار مانده است.^{۵۷} (تصویر ۱۴)

خیز و در کاسه زرآب طربناک انداز
پیشتر زآنکه شود کاسه بسرخاک انداز
(حافظ، شمس الدین محمد، دیوان حافظ از نسخه علامه قزوینی و دکتر قاسم غنی، تهران، جیحون، ۱۳۸۱، صص ۲۱۲ و ۲۱۴).
۵۴ - فاطمه دانش یزدی، کتیبه‌های اسلامی شهر یزد، پیشین، صص ۲۳۱-۲۳۲.

۵۵ - میرزا محمدعلی فرزند میرزا عبدالرحیم، تخلص صائب و اصلش از تبریز بوده تاریخ قطعی تولد صائب معلوم نیست و ظاهراً در حدود سال ۱۰۱۰/۱۶۰۱ هجری بوده است. او در سال ۱۰۳۶/۱۶۲۶ از اوضاع و احوال اصفهان دلگیر، عازم دیار هند شد و به هرات و کابل رفت، اما در سال ۱۰۴۲/۱۶۳۲ به همراه پدر به ایران بازگشت و ملوک‌الشعرا دربار شاه عباس دوم شد و سرانجام در سال ۱۰۸۶/۱۶۷۵ درگذشت و در اصفهان در باغی که اکنون به قبر آقا معروف است به خاک سپرده شد. (احمد تمیم‌داری، عرفان و ادب در عصر صفوی، بخش دوم، پیشین، صص ۵۳۸-۵۳۹).

۵۶ - محمد مهدی عقایی، دایره‌المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)، پیشین، ص ۶۳.

۵۷ - پوپ مسجد گوهرشاد را هشتمین بنای زیبای جهان و بزرگترین بنای تاریخی ایران می‌داند و کریستن ویلسن آن را دوازدهمین بنای مهم جهان برمی‌شمارد. این بنای عظیم به دستور گوهرشاد آغا، همسر شاهرخ تیموری در سال ۸۲۱/۱۴۱۸ ساخته شده است. (آرتور ایهام پوپ، معماری ایران، ترجمه کرامت الله افسر، تهران، بهارستان، ۱۳۶۵، ص ۱۹۸ و همچنین رک به: کریستن ویلسن، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، یساوولی، فرهنگسرا، ۱۳۷۴، ص ۵۰۹ و خراسان سرزمین نور، گردآوری مطالب: گروهی از کارشناسان ادارات و ارگانهای ذریبط، با همکاری استانداری و سازمان برنامه و بودجه و اداره کل میراث فرهنگی خراسان، مشهد، چاپ صنوبر، زمستان ۱۳۷۸، ص ۳۶).

۵۸ - «علی سلاله موسی که کاینات برند

بر آستان جلالش زحادثات پناه

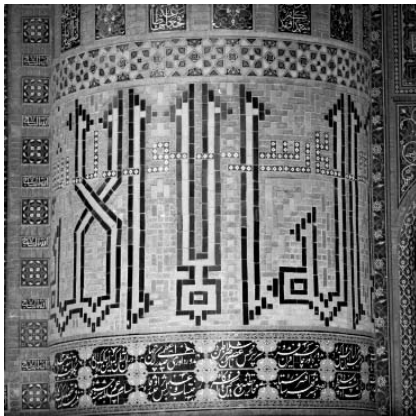
منیر مهر خراسان ابوالحسن که بود

زیار منت او پشت نه سپهر دو تاه»

۵۹ - ابوالولید بن احمد الحنفی الازدی از محدثین مذهب حنبلی (سده نهم/دوم - سوم) بوده است. منابع تاریخی و کتیبه‌ای نشان می‌دهد که آرامگاه فعلی این شخص در آزادان (روستای کوچکی در شمال هریرود) بازسازی سده سیزدهم/هفتم و دوره آل کرت است که از سوی امیرعلی شیر نوایی انجام گرفته و الحاقات رفاهی آن شامل مسجد و دارالحفاظ، توسط نظام الملک خوافی یکی از وزرای سلطان حسین باقرا ساخته شده است (لیزا گل‌میک و دونالد ویلر، معماری تیموری

تصویر ۱۴ - ایوان جنوبی مسجد گوهرشاد مشهد.

تصاویر ۱۵ بالا و ۱۶ پایین - کتیبه‌های گلدسته‌های ایوان جنوبی مسجد گوهرشاد مشهد.

در ایران و توران، پیشین، ص ۴۴۲. ۶۰- همان، ص ۶۸۸.

۶۱- زاولاد تیمورخان صحن گیتی نخواهد تهی گشت تا روز محشر از آن اصل طاهر چنین مرغ زایه که آیه زینت غضنفر، غضنفر به اولاد او باد عالم مزین به احفاد او باد گیتی معطر (برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، ص ۲۳۰ و شهاب‌الدین عبدالله خوافی حافظ ابرو، جغرافیای تاریخی خراسان، پیشین، صص ۱۵-۱۳).

۶۲- مقبره شاه نعمت‌الله ولی یکی از آثار باشکوه تاریخ ایران به شمار می‌آید که در شهر ماهان (جنوب شرقی کرمان) واقع شده است. بنای اصلی متعلق به نیمه اول سده یازدهم/نهم است که بعدها ساختمان‌هایی به بنای اولیه اضافه شده است. این الحاقات بیشتر متعلق به دوران شاه عباس اول صفوی، محمدشاه و ناصرالدین شاه قاجار است. این مجموعه شامل دو سردر ورودی، حجرات کوچک و بزرگ، بقعه، چهارمناره کاشیکاری شده، دو رواق و چهارصحن به نام‌های: صحن اتابکی، صحن وکیل الملکی، صحن میرداماد و صحن حسینی است. (محمد مهدی عقابی، دایره‌المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)، پیشین، ص ۵۲).

۶۳- این صحن مربع و مستطیل شکل، تماماً درخت کاری شده و در وسط آن حوضی به شکل صلیب وجود دارد. این صحن از سمت غرب محدود به رواق و حرم بوده که به نام سردر وکیل الملکی معروف است و از سمت شرق به وسیله عمارتی دو طبقه و راهرویی به صحن اتابکی متصل می‌شود. (جواد نوربخش، زندگی و آثار شاه نعمت‌الله ولی کرمان، تهران، یلدا، ۱۳۸۲، صص ۱۵۳-۱۵۲).

۶۴- دم به دم، دم از ولای مرتضی باید زدن دست دل در دامن آل عبا باید زدن نقش حب خاندان بر لوح جان باید نگاشت مهر حیدری بر دل چو ما باید زدن در دو عالم چهارده معصوم را باید گزید

در پایین گلدسته‌های ایوان جنوبی مسجد (تصاویر ۱۵ و ۱۶)، قصیده‌ای ۱۸ بیتی به خط نستعلیق در مدح امام رضا (ع) وجود دارد که به علت همجواری مسجد گوهرشاد با حرم مطهر امام رضا (ع)، شاعر به مدح و ستایش این حضرت پرداخته:

در آستان ملک پاسبان خسرو طوس
و در مناره سمت چپ دنباله آن آمده است:

بزرگ چاکر شاه جهان شهاب‌الملک
که رحیم دیو کند ز آسمان شوکت شاه
در ادامه اشعار این کتیبه، اشاره‌ای نیز به سال ساخت بنا شده که در بخش بعدی بررسی می‌شود. در آرامگاه محمد ابوالولید^{۵۹} (تصویر ۱۷) که در هرات واقع شده، کتیبه فارسی به خط نستعلیق به چشم می‌خورد.^{۶۰}

السلام ای قاب قوسین مقام
السلام ای در گهت دارالامان
السلام ای آب چشمه حیات
السلام ای کور چشمانی دلیل
السلام ای بیکسان را دستگیر
السلام ای سرور مرد و جان
این کتیبه حاوی عباراتی است که بر پیامبر اکرم (ص)، آخرین برگزیده پروردگار عالمیان درود و تحیت می‌فرستد و او را با جملاتی زیبا مورد مدح و ستایش قرار می‌دهد.

از دیگر بناهای شهر هرات که در آن کتیبه‌هایی با مضمون مدح و ستایش افراد قابل دست‌یابی است، ارگ تاریخی هرات در شمال شهر قدیمی هرات واقع شده است. در کتیبه تاریخی این بنا که با کاشی معرق اجرا شده، اشعاری در ستایش و مدح پسران تیمور آمده است که متناسب با قدرت سیاسی که در آن زمان کسب کرده‌اند، به آنان بزرگی می‌بخشد که در جهان آن روز، بازتابی عظیم داشته است.^{۶۱}

همچنان که پیش‌تر اشاره شد، علاوه بر بناهای مراکز حکومتی دوره تیموری، در شهرهای دیگر ایران نیز بناهایی ساخته شده که یکی از این نمونه‌ها مقبره شاه نعمت‌الله ولی (از صوفیان سلسله نعمت‌اللهی) در شهر ماهان از توابع کرمان است.^{۶۲}

تصویر ۱۷- کتیبه مقبره محمد ابوالولید، هرات.

در کنار در ورودی حرم، در سر در وکیل الملکی^{۶۳}، کَشکولِ بزرگ، نمادی از خوی و عملکرد درویشان، قرار دارد. جنس این کَشکول ترکیبی از فلزات مختلفی چون مس و برنج است و بر روی آن اشعاری از شاه نعمت الله در مدح و ثنای حضرت علی (ع) نوشته شده است.^{۶۴} (تصویر ۱۸) کَشکول خود، نمادی از ارادت و علاقمندی درویشان به مولا حضرت علی (ع) و اهل بیت است. نقش بستن این ابیات بر روی آن بی‌شک تأکیدی بر منش و اندیشه عارف و صوفی بزرگ، شاه نعمت‌اله در حمایت شیعیان و خاندان حضرت علی (ع) است.

بر کتیبه چهار طرف و لنگه در کوچک ضریح بقعه امام زاده سلطان میراحمد کاشان نیز، قصیده‌ای به تاریخ ۱۱۴۶/۱۷۳۳ کنده کاری شده است.^{۶۵}

این قصیده به خط نستعلیق زیبا حک شده که به مدح و ستایش امام زاده سلطان میراحمد پرداخته و اشاره نموده که با توسل به وی، حاجت‌ها روا می‌گردد و از لحاظ هنری بسیار ممتاز است.

در ضلع شمالی ایوان غربی مسجد حکیم، در دل آجرکاری، یک طاقنما تعبیه شده که دور تا دور آن را حمیلی فیروزه‌ای، سیاه و سپس زرد محاط می‌کند. (تصویر ۱۹) در حاشیه‌ای با نقوش گل و بوته با خطوط زرد، با فاصله‌هایی معین اشعاری با این مضمون آمده است:^{۶۶}

از خلقت ما خلق که امر از کیست
و آن چار محمد و حسن یک موسی
این اشعار با بزرگ شمردن چهارده معصوم، هدف از آفرینش را وجود مبارک آنان می‌شمارد.
این اشعار عیناً در کتیبه‌ای به همین شکل در ضلع جنوبی، مقابل طاق نمای شمالی ایوان قرینه‌سازی شده‌اند. (تصویر ۲۰)

تصویر ۱۹- کتیبه‌های ایوان غربی مسجد جامع حکیم.

تصویر ۱۸- کتیبه‌های کَشکول در ورودی آرامگاه شاه نعمت‌اله ولی ماهان.

پنج نوبت بر در دولت را باید زدن (همان، ص ۹۵).

۶۵- ای بارگاه محترمت قبله حرم وی مستجاب بر در تو هر دعا بود حسن تراقی، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸، صص ۱۲۳-۱۲۲.

۶۶- محمود ماهرالقش، معماری مسجد حکیم، پیشین، ص ۱۰۶.

۶۷- رابرت هیلن براند، معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۳۷۷، ص ۶۴.

۶۸- غار درویشان یا خانقاه (حدود ۹۰۶/۱۵۰۰) بر تپه‌ای در حدود سیصد متری شمال جاده اصلی در کنار لبه شمالی هرات و در شمال ناحیه‌ای معروف به باغ دشت واقع است. (برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، ص ۶۱۰)

۶۹- این بنا از زیارتگاه‌های شیراز و متعلق به فرزند امام موسی کاظم (ع) و برادر سید میراحمدشاه چراغ است، که در کوچه‌ای مجاور مسجد جامع شیراز قرار دارد. بنای اولیه بقعه متعلق به اواخر سده چهاردهم/هشتم یا آغاز سده پانزدهم/نهم است که در اواسط سلطنت صفویه تعمیر اساسی شده است. (محمد مهدی عقایی، بناهای

گروه سوم: کتیبه‌هایی با مضامین و اطلاعات تاریخی

در این گروه، کتیبه‌ها دارای مضامینی تاریخی مربوط به سال ساخت یا تعمیر و نام بانی بنا است. کتیبه‌های تاریخی در بردارنده اطلاعات گوناگونی هستند، شرح ساخت قسمت‌های مختلف بنا، که از مفیدترین منابع نوشتاری و تاریخی به شمار می‌رود و بیان سال ساخت آن که اصولاً در انتهای کتیبه با حروف ابجد عنوان می‌گردد، در شناخت تاریخ آن بنا دارای ارزش بسیاری است. از مضامینی که در کتیبه‌ها، کاربرد دارد، نام سازنده، حامی و یا بانی ساخت بنا است. البته این نوع کتیبه‌ها، به ندرت اطلاعات تکمیلی را در اختیار خواننده قرار می‌دهند، چرا که مقررات کتیبه نگاری، اجازه ثبت اطلاعات شخصی را به معمار نمی‌دهد.^{۶۷} این قسم کتیبه‌ها بیشتر در ورودی بنا نصب می‌گردد. در این کتیبه‌ها معمولاً نام شاه و یا بانی ساخت، نام کاتب و یا استاد کاشی تراش نیز ذکر می‌گردد.

کتیبه‌ها با مضامینی سیاسی نیز نقش قابل ملاحظه‌ای را ایفا می‌کنند و در شمار کتیبه‌های تاریخی قرار می‌گیرند. ابلاغ دستورها در بناهای اسلامی، باعث می‌شد که این متون به اطلاع اکثر مردم شهر برسد. در ضمن نقر نام امرا و حکام، به عنوان بانی و مرمت کننده ی بنا، در این کتیبه‌ها، نشان دهنده ی قدرت و اقتدار حاکمان است.

از جمله بناهایی با مضامین تاریخی می‌توان به مسجد گوهرشاد، خانقاه و آرامگاه شاه خلیل الله تفت (سده پانزدهم - شانزدهم / نهم - دهم)، مسجد جامع نیشابور (سده پانزدهم / هجدهم - نهم / دوازدهم)، آرامگاه عطار نیشابوری (سده پانزدهم - بیستم / نهم - چهاردهم)، غار درویشان هرات^{۶۸}، آرامگاه سیدعلاءالدین شیراز^{۶۹}، آرامگاه ملاحسن کاشی در سلطانیه، مسجد گنجعلی خان کرمان^{۷۰}، بقعه شاهزاده اسماعیل، مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی^{۷۱} (سده چهاردهم - بیستم / هشتم - چهاردهم)، امامزاده شاه میرعلی حسین بهبهان^{۷۲}، مسجد حکیم اصفهان، مسجد جامع اردستان، مسجد جامع قزوین، مسجد جامع لاهیجان و مسجد سرو شفاوران اصفهان^{۷۳} اشاره کرد.

اولین نمونه از این گروه کتیبه‌ها متعلق به گلدسته ایوان جنوبی مسجد جامع گوهرشاد است. پیشتر در گروه اول، به کتیبه‌های این گلدسته اشاره شد، در آخرین بیت آن در گلدسته سمت چپ ایوان جنوبی مسجد جامع گوهرشاد (تصویر ۱۶)، ماده تاریخ ساخت گلدسته (۸۲۴/۱۴۱۸)، به صورتی بسیار شگفت‌انگیز سروده شده است.^{۷۴}

در کتیبه مذکور، انتها سال ساخت بنا با استفاده از حروف ابجد در مصرعی آورده شده که این مسأله می‌تواند در شناخت تاریخ بنا بسیار مفید باشد.

تصویر ۲۰- کتیبه‌های ایوان غربی مسجد جامع حکیم.

آرامگاهی، پیشین، ص ۱۴۱).

۷۰- مسجد گنجعلی خان در ضلع شمال شرق میدان گنجعلی خان کرمان واقع شده و بخشی از این مجموعه عظیم است که حدود سال ۱۰۰۷/۱۵۹۸ توسط گنجعلی خان، حاکم منصوب شاه عباس صفوی ساخته شده است. کاظم ملازاده و مریم محمدی، مساجد تاریخی، دایره المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، ج اول، ۱۳۷۸، ص ۲۰۲.

۷۱- مجموعه بناهای این بقعه، بر مزار و خانقاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (متوفای ۷۳۵/۱۳۳۴)، عارف نامدار و جد خاندان صفوی، بنا شده و در طی چند سده، خاصه در دوره صفوی، از احترام و شکوه بسیاری برخوردار بوده است. بنای اولیه مقبره را پسرش شیخ صدرالدین موسی بر مزار وی ساخته است. در سده شانزدهم/دهم و دوران صفویه، از سوی حاکمان صفوی توجه خاصی به آن معطوف شده و بناهای متعدد در آن ساخته یا تزیین شده و بناهای قبلی تعمیر گردید. این مجموعه پس از سلسله صفویه در زمان ناصرالدین شاه نیز تعمیر و با تغییراتی در آن صورت گرفت و به شکل فعلی درآمد. (محمد مهدی عقیابی، بناهای آرامگاهی، پیشین، ص ۳۵۳).

۷۲- این امامزاده در جنوب شرق شهر بهبهان واقع شده است. این بقعه در سال ۱۰۵۳/۱۶۴۳ در زمان شاه عباس دوم بازسازی و تکمیل گردیده است. (همان، ص ۱۷۱)

۷۳- این اسم در اصل «سروش آذران» بوده که در ساحل شمالی زاینده رود واقع شده و محل یکی از آتشکده‌های معروف اصفهان بوده است. اکنون آثار قابل ملاحظه‌ای ندارد به غیر از این مسجد که بنا بر کتیبه آن در دوره شاه طهماسب اول و به وسیله محمد سروشفاورانی در سال ۹۷۶/۱۵۶۸ بنا شده است (لطف الله هنرفر، آثار تاریخی جی، نشریه هنر و مردم، دوره ۱۱، ش ۱۳۱، شهریور ۱۳۵۲، ص ۳۵).

۷۴- سر از دریچه مؤذن برون نمود و سرود

بهدشت روی زمین گشت ملک اصفهانان

بعهد.. جهانشاه آن ابوالفتحی

که کرد نام خدایش محمدی سلطان

بروح قصر جلالش از آن رفیع تراست

نمونه دیگر در داخل هشتی زیارتگاه درب امام اصفهان، متعلق به دوره تیموری، در زیر گنبد، شعری به زبان فارسی بدین مضمون آمده است.

نظام یافت بنام خدای عالمیان
بنزد طاووس زر داند و دو چتر این گنبد
ز رشک شمس این هشت طاق و نه منظر
نهاده صبح بدین سبزه سپهر زمهر

این کتیبه بسیاری از تعبیر عرفانی را در بر دارد، مانند کلمه جام با تعبیری از خلوص روح و یا آینه، که جلوه گاه نمود خداوند است. اشاره به شمس، کنایه‌ای است به شکل واقعی تزیین نقاشی شده در داخل طاق‌ها، از آن جایی که کاربرد شمس، در درون گنبدهای تیموری، نقشی متداول بود.^{۷۶}
در مسجد جامع نیشابور، کتیبه‌ای به خط ثلث (تصویر ۲۱) وجود دارد که متن آن حاوی اشعار زیر است:^{۷۷}

از پهلوان علی ولد خاص بایزید
یک مسجدی که کعبه اهل یقین بود
اندر زمان خسرو غازی ولی عهد
در سال هشتصد و نود و نه بنا شد
تاریخ را بخوان و دعائی ز روی صدق
چون در کتب تاریخی یادی از نام و نشان این مسجد نشده است؛ این سنگ نوشته اهمیت مضاعفی می‌یابد. کرخ یا کروخ از روستاهای اطراف هرات است که پهلوان علی کرخی بانی مسجد از آن منطقه است.^{۷۸} در مواردی این کتیبه‌ها اشاره به سال مرگ شخص یا افرادی دارند که در آن مکان دفن و یا آن محل متعلق به آن‌ها بوده است. یکی از این نمونه‌ها، کتیبه‌ای است که بر روی سنگ قبر شاه خلیل الله، نبیره شاه نعمت‌الله ولی، با خطوط نسخ و ثلث نوشته شده و در آن سه بیت ماده تاریخ، کشته شدن شاه خلیل الله ثانی^{۷۹} را نشان می‌دهد.^{۸۰}

نمونه دیگر این کتیبه‌ها، بر سنگ قبر فریدالدین عطار نیشابوری نوشته شده و بیانگر چگونگی نصب و تاریخ آن و روایت به شهادت رسیدن عطار به دست مغولان را در بردارد.^{۸۱} از دیگر نمونه‌های متعلق به دوره تیموری کتیبه‌ی موجود در غار درویشان هرات است که حاوی اشعاری از دوبیتی جامی است.^{۸۲}

این کتیبه تنها سند معتبر تعیین تاریخ بنا، محسوب می‌شود، چرا که بنا بر نوع خط آن، نستعلیق، اواخر سده پانزدهم/نهم را یاد آور می‌شود. حروف این کتیبه، به رنگ طلایی و کهربایی سیر است که رنگ شاخص اواخر دوره تیموری و اوایل دوره صفوی است. روی هم رفته، این عوامل نمایانگر تاریخی حدود ۹۰۶/۱۵۰۰ است. مطابق این کتیبه، این بنا پناهگاه کسی است که دنیا را ترک کرده است.^{۸۳}

مانند بنا بشهر نیشابور یادگار
کرد تمام از کرم و فضل کردگار
سلطان حسین حامی دین شاه کامکار
جائی که هست سجده‌گه خلق پروردگار
بر خوان بحق ساعی خیرات بی‌شمار
چون در کتب تاریخی یادی از نام و نشان این مسجد نشده است؛ این سنگ نوشته اهمیت مضاعفی می‌یابد. کرخ یا کروخ از روستاهای اطراف هرات است که پهلوان علی کرخی بانی مسجد از آن منطقه است.^{۸۴} در مواردی این کتیبه‌ها اشاره به سال مرگ شخص یا افرادی دارند که در آن مکان دفن و یا آن محل متعلق به آن‌ها بوده است. یکی از این نمونه‌ها، کتیبه‌ای است که بر روی سنگ قبر شاه خلیل الله، نبیره شاه نعمت‌الله ولی، با خطوط نسخ و ثلث نوشته شده و در آن سه بیت ماده تاریخ، کشته شدن شاه خلیل الله ثانی^{۸۵} را نشان می‌دهد.^{۸۶}

نمونه دیگر این کتیبه‌ها، بر سنگ قبر فریدالدین عطار نیشابوری نوشته شده و بیانگر چگونگی نصب و تاریخ آن و روایت به شهادت رسیدن عطار به دست مغولان را در بردارد.^{۸۷} از دیگر نمونه‌های متعلق به دوره تیموری کتیبه‌ی موجود در غار درویشان هرات است که حاوی اشعاری از دوبیتی جامی است.^{۸۸}

تصویر ۲۱- کتیبه پایه شبستان ایوان جنوبی مسجد جامع نیشابور.

که تیر وهم رسد بر وی از کمان گمان
اجل به دست خودش داد تیغ و زد برپای
کسی که کرد سرافراز شمس عالمیان
اگر ز دینی دون شمس‌الدین محمد رفت
جلال میرصفر شاه باد در دوران
تمام گشت بفضل مفتاح الایوب
بسال هشتصد و پنجاه و هفت این بنیان
۷۶- لیزا گل‌مبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، ص ۵۴۷.
۷۷- همان، ص ۶۹۰.
۷۸- فریدون گرابلی، نیشابور شهر فیروزه، تهران، دامپنه، ۱۳۷۵، ص ۳۱۳

۷۹- شاه خلیل الله ثانی، فرزند شاه تقی‌الدین میرشمس‌الدین محمد، فرزند شاه خلیل الله، فرزند شاه نعمت‌الله ولی است که بعد از میرشاه کمال‌الدین عطیه‌الله‌الحسینی به مرتبه ولایت رسید. او به هرات عزیمت کرده و در آن جا شهید گردید. جنازه او را به یزد برده و در تفت در خانقاه شاه نعمت‌الله ولی دفن نموده‌اند. (جواد نوربخش، زندگی و آثار شاه نعمت‌الله ولی، پیشین، ص ۱۲۸).
۸۰- شاه برهان‌الدین خلیل الله کرد از خاکدان چو قطع حیات سال تاریخ موت او جستم از دل خویشتن به وقت وفات گفت چو در هرات گشت شهید سال فوتش بود شهید هرات
۸۱- لیزا گل‌مبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، ص ۴۷۴.
صاحب خیرات بی‌کبر و ریا
نفس را از آرز و شهرت کرده عقر
(چون)... بر او باشد بفقیر
آن قدر قدر و قضا صولت که دهر
دشمنش را می‌دهد از نوش زهر
تا شنیده عدل او نوشیروان
گشته از اوصاف او نوشین روان
از نهیب عدل آن شاه دلبر
شانه کرده ریش بز از پنجه شیر
خلد الله تعالی ملکه
فی بحار العدل اجری فلکه
شد موفق حضرت میر کبیر
آن ملاذو ملجا میر و فقیر
می‌رود یا دل علی شیر آنکه هست
چرخ بیش همنش چون خاک پست

۸۲- ای داشته از سلطنت عالم ننگ
وی آمده از جفای ایام به تنگ
بیرون زده زین سرای فانی اورنگ
بر دامن کوه در بر آورده ز سنگ
۸۳- رک: خواندمیر، تاریخ حبیب‌السیر، با مقدمه جلال‌الدین همایی، زیر نظر دبیرسیاقی، ج ۴، تهران، هرمس، ۱۳۸۷، صص ۱۷۷ - ۱۷۴.
۸۴- این بنا نکر دولت سلطان خلیل آمد بدید
سال تاریخش بجو از خیر باقی والسلام
سلطان خلیل ذوالقدر، حکمران فارس در زمان شاه اسماعیل صفوی بوده است. (محمد مهدی عقایی، بناهای آرامگاهی، پیشین، ص ۱۲۱).
۸۵- مقبره ملاحسن در غرب سلطانیه و مدفن یکی از علمای حکمت

الهی است که به قولی در دوره ایلخانی و به قول دیگر در دوره صفویه زندگی می کرده است. فضای داخلی مقبره که از طریق سه ایوان قابل دسترسی است، به شکل مربع است (همان، ص ۷۳).
۸۶- رشک جنت شد به یمن دولت طهماسب شاه تربت کاشی که آمد خاک مشک آیش گلاب خواستم تاریخ اتمامش بدانم عقل گفت
سال تاریخش همان از رشک جنت کن حساب
۸۷- محمد مهدی عقابی، بناهای آرامگاهی (دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)، پیشین، ص ۷۳.
۸۸- شکر که از دولت شاه عباس شاه آنکه جهان گشت ز عدلش بهشت

گنج علی خان شده در سع و الف بانی این مسجد طاعت سرشت (کاظم ملازاده و مریم محمدی، مساجد تاریخی، پیشین، ص ۲۰۲).
۸۹- این بنا در دهکده بَرز در سه کیلومتری ایبانه واقع و دارای گنبد کاشی کاری مخروطی شکل و سقف و ستون‌هایی از چوب گردو است. (محمد مهدی عقابی، بناهای آرامگاهی، پیشین، ص ۱۵۴)
۹۰- نجار چو کرد کشته فیض درو من هم پی تاریخ نمودم یک و دو ز استاد محب حساب جستم گفتا کردم آباد فرش مسجد از نو (همان).
۹۱- متنی که در تقسیم‌بندی جزء کتیبه‌های اشعاری در این بنا قرار می‌گیرد، شامل:

چون بدور شه جهان عباس که بود صیت دولتش بدوام
بهر این آستان عرش نشان که مقام ملایک است مدام
خان بن خان قلیچ مهرانی کرد نذر دری ز نقره خام
هاتفی گفت بهره تاریخش در بدولت گشوده باد مدام
۹۲- خورشید بر در کرشم کمترین شهاست
اوج رفیع او زبها سدره منتهاست
از حسن دلقرب چو رخسار حور عین
گر کعبه دوم کمش نام می‌سزد کین جایگاه مهبط ارواح انبیاست
کحل الجواهرست غبار درش ز فیض
وز بهر جان خسته دلان داروی شفاست
جبریل خاکروب درش هست صبح و شام
عیسی بر آستانه او کمترین گداست
۹۳- این روضه‌ای که واثق آثار دولتش
آرامگاه و منزل و ماورای کیست این
قطب کمال و هادی دین شیخ جبرئیل
شاهی که ابر همت او منبع سخاست
وین بقعه گر توجه او بیند او ضیاست
چندانکه چرخ را اثر و مهر را بقاست
۹۴- ملکه گل‌مغانی زاده اصل، تزیینات کتیبه ای بقعه شیخ صفی و سنگ نبشته‌های آن، استاد راهنما: مهناز شایسته‌فر، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۱، صص ۱۰۸ و ۱۱۵-۱۱۴.

۹۵- حکیم داود، طبیب شاه عباس دوم و شاه صفی‌الدین بود و در نتیجه دسایس اطرافیان به هندوستان گریخت و در آن جا در اثر انجام خدماتی لقب تقرب‌خان گرفت و با اموال به‌دست آمده، دستور ساخت مسجدی را در اصفهان داد (شیخ حسن جابری انصاری، تاریخ اصفهان وری، انتشارات روزنامه و مجله خرد تهران، چاپ اول، ۱۳۲۱، ص ۲۲۱)

۹۶- محمود ماهرالقیس، معماری مسجد حکیم، پیشین، صص ۵۹-۵۸.
۹۷- مسجد جامع اردستان در یکی از محلات قدیمی این شهر قرار دارد، در حدود سده هشتم و نهم/دوم و سوم ساخته شده و این نکته با آن‌چه مورخ دانشمند میرسیدعلی جناب اصفهانی در تاریخ اصفهان نوشته است، مطابقت دارد: «بانی اولیه مسجد جامع اردستان، شخصی به نام عمر بن عبدالعزیز آل ابی دلف بوده که در سده‌ی نهم/سوم می‌زیسته و در اصفهان حکومت و سکونت داشته است». (میرسید علی اصفهانی، اصفهان، انتشارات گلهاء، چاپ سوم، ۱۳۷۱، ص ۱۹۵).
۹۸- محمد یوسف کیانی، تاریخ هنر معماری در دوره‌ی اسلامی، پیشین، ص ۶۰.

۹۹- امیرجمله در سده پانزدهم/نهم در هندوستان، امارت و فرمانروایی داشته و دوره اقتدار و ازمه اشتغال او به امورشیریه، در سال‌های ۱۶۶۳-۱۶۵۱/۱۰۶۰-۱۰۷۲ بوده است. پس می‌توان بنای این ایوان را مربوط به

بنای دیگر، امام زاده سیدعلاءالدین برادر امام رضا (ع) در شیراز است که در بخش بالایی در اصلی حرم، شعری با ماده تاریخی نوشته شده^{۸۴} که به حساب ابعاد سال ۹۲۳/۱۵۱۷ به دست می‌آید.
از کتیبه‌هایی که اشاره به ساخت بنا دارند، دو بیت شعر متعلق به آرامگاه ملاحسن کاشی^{۸۵} است که تاریخ اتمام بنا در آن نوشته شده است^{۸۶} و عبارت «رشک جنت» در اشعار، به حساب ابعاد، سال ۹۷۳/۱۵۶۵ یعنی اواخر سلطنت شاه طهماسب محاسبه می‌شود.^{۸۷}
بنای دیگر مسجد گنجعلی خان کرمان است که در بالای در چوبی ایوان آن، کتیبه‌ای سنگی نصب شده که اشاره به حاکم وقت و بانی مسجد دارد.^{۸۸}

از دیگر بناهایی که دارای کتیبه با ماده ساخت بنا هستند، امامزاده اسماعیل ایبانه^{۸۹} است که بر روی یکی از ستون‌های آن به خط نستعلیق اشعاری کنده کاری شده که به حساب ابعاد سال ۱۰۲۳/۱۶۲۴ محاسبه می‌شود.^{۹۰}

بین مقبره شیخ صفی و مقبره شاه اسماعیل، دری قرار گرفته که دارای روکش نقره‌ای است و بر روی آن اشعاری با خط زیبایی نستعلیق نوشته شده است که هم اکنون مصراع اول از ابیات اول و دوم موجود نیست.^{۹۱}

این شعر در ابتدا، اشاراتی به سلطنت شاه عباس صفوی و ستایش از وی دارد و پس از آن به معرفی بانی این در می‌پردازد.

همچنین در بقعه شیخ صفی دو لنگه در چوبی بسیار نفیس (تصویر ۲۲) نگه داری می‌شود که از آثار بسیار ارزنده و جالب هنری است و متعلق به بقعه شیخ کلخوران، می‌باشد.

این دراز چوب بسیار محکم جنگلی ساخته شده و بر روی آن اشکال مختلف هندسی مثبت کاری شده است و در حاشیه آن، اشعاری برجسته کاری شده که نشان‌دهنده مقام و منزلت شیخ امین‌الدین جبرائیل و تاریخ ساخت در می‌باشد که متأسفانه در نقوش و خطوط آن خرابی‌های بسیاری دیده می‌شود. متن لنگه چپ از گوشه (جنوب شرقی) آن شروع می‌شود و شاید مطلع شعر چنین باشد:
این باب روضه شه دین قطب اولیاست
تصویر شکل هاش ز تحریر مانویست
و بر لنگه راست در آمده است:

گویا «بهشت روی زمین» است این مقام
جمعه بهشت روی زمین بر اساس حروف ابعاد سال ۱۰۳۰/۱۶۲۰ را نشان می‌دهد.^{۹۲}
سردر شرقی مسجد حکیم اصفهان، مزین به قطار بندی آجر و حاشیه‌هایی با اشعار فارسی به خط نستعلیق سفید بر زمینه آبی لاجوردی است.

این کتیبه، (تصویر ۲۳) از پادشاه معاصر آن عصر، یعنی شاه عباس دوم، زمان ساخت و بانی ساختمان مسجد یعنی حکیم داوود ملقب به تقرب‌خان^{۹۵} و سال شروع ساخت آن ۱۰۶۷/۱۶۵۶ سخن گفته است.

این سردر به صورت هشت ضلعی است که راهرو وسط یک ضلع از هشت ضلعی را در برمی‌گیرد.

در انتهای راهرو، که مدخل ورودی مسجد است، یک در چوبی وجود دارد. بالای در از قوسی با آجر و بند کشی و دو پشت بغل قوس از کاشی کاری معقلی (شمسه و سلی) به شکل بسیار زیبایی با رنگ‌های متنوع ساخته شده، نوشته کتیبه‌ای که به خط نستعلیق روی کاشی آبی لاجوردی با تزیینات گل و بوته‌های رنگی وجود دارد، به شرح زیر می‌باشد:

در ایام سریر آرای خاقان گردون تخت
چنین از عیب ملهم شد حکیم کاروان دارد
که بی تأخیر می‌باید روان شد سوی اصفهان
نهی بنیان به سعی
خجسته معبدی چون عالم تجرید روحانی
به تاریخ بنا واضح است این تازه مصرع را
مسجد جامع اردستان^{۹۷} تقریباً به سبک معماری مسجد جامع اصفهان است که آغاز بنای آن در

سده‌های اولیه‌ی اسلام و توسعه و کمال آن در عهد سلجوقی می‌باشد و در دوره‌های مختلف نیز الحاقاتی بدان افزوده شده است.^{۹۸}

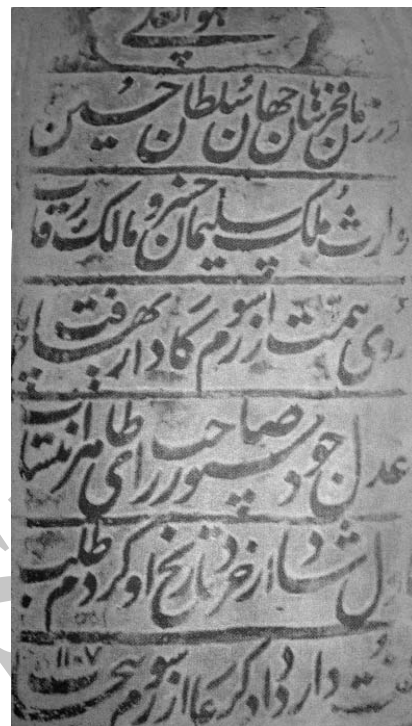
ایوان شرقی، معروف به صفا امیرجمله،^{۹۹} از ساخته‌های دوره صفوی است. در سال ۱۸۹۶-۱۳۱۵/۱۸۹۷ در این ایوان، دری چوبی وجود داشته که بر آن نام بانی بنا نوشته شده است. در بنای مسجد جامع قزوین کتیبه‌ایست که در آن نام کاشی کار نیز نقش بسته است. ایوان غربی این مسجد که از آثار دوره صفویه باقی مانده، در سال ۱۰۸۱/۱۶۷۰ توسط شاه سلیمان صفوی ساخته شده است. در طرفین این ایوان، دو راهروی شمالی و جنوبی قرار دارد که به هشتی ایوان می‌رفته است.^{۱۰۰}

کاشی‌های زیبای این بخش از مسجد فرو ریخته و تنها دو بیت شعر به خط نستعلیق در کاشی لاجوردی حاوی تاریخ ۱۰۸۱/۱۶۷۰ و نام کاشیکار کتیبه مذکور بر جای مانده است.^{۱۰۱} کتیبه‌ای سنگی بر دیوار ایوان مسجد جامع لاهیجان^{۱۰۲} (تصویر ۲۴) وجود دارد که متن آن به شرح ذیل است:

هوالملی

در زمان فخر شاهان جهان سلطان حسین
روی همت از رسوم کارادبها چو تافت
وارث ملک سلیمان خسرو مالک رقاب
با دل شاد از خرد تاریخ او کردم طلب
عدل جو دستور صاحب رأی طاهرانتساب
این کتیبه به مدح و ثنای حاکم وقت، یعنی سلطان حسین صفوی پرداخته و در انتها تاریخ بنا را نیز به حروف ابجد سال ۱۱۰۷/۱۶۹۵ نگاشته است.

از دیگر بناها با کتیبه‌های ماده تاریخی در اصفهان، کتیبه‌های سردر مسجد سرو شفادران اصفهان است. در شهرهای دیگر نیز بناهایی با کتیبه‌های تاریخی ساخت یا تجدید بنا از دوره صفویه وجود دارد که از جمله آن کتیبه‌های ماده تاریخی مسجد جامع جویمند در شهرستان گناباد و امامزاده شامیر علی حسین بهبهان است که کتیبه آن گواهی بر بازسازی بقعه در آغاز سلطنت شاه عباس دوم و معرف سازنده آن «محمود زین العابدین خزری» است.^{۱۰۳}

تصویر ۲۴- کتیبه‌ای سنگی بر دیوار ایوان مسجد جامع لاهیجان.

تصویر ۲۲- کتیبه در چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی.

این سال‌ها دانست. احتمال دارد که نامبرده، ایوان را بنا یا تجدید عمارت کرده باشد.

ساخت این رکن به مسجد بصفا جمله الملک آن سعید لقا (کاظم ملازاده و مریم محمدی، مساجد تاریخی، پیشین، ص ۶۰)

۱۰۰ - مسجد جامع قزوین در حال حاضر در محله‌ای به نام دباغان در کنار حاشیه غربی خیابان شهدا (سپه) واقع شده که مانند مسجد جامع اصفهان موزه ادواری شهر است. گنبد باشکوه، مناره‌های مجلل، ایوان‌های بلند، گچ‌بری‌های بی‌بدیل و ساختار آن نشانه‌ی بهترین سبک معماری و هنرمندی عصر سلجوقی و صفوی است. (همان، ص ۱۸۱)

۱۰۱ - فیضش چو دید افزون زحد، گفتا به تاریخش خرد

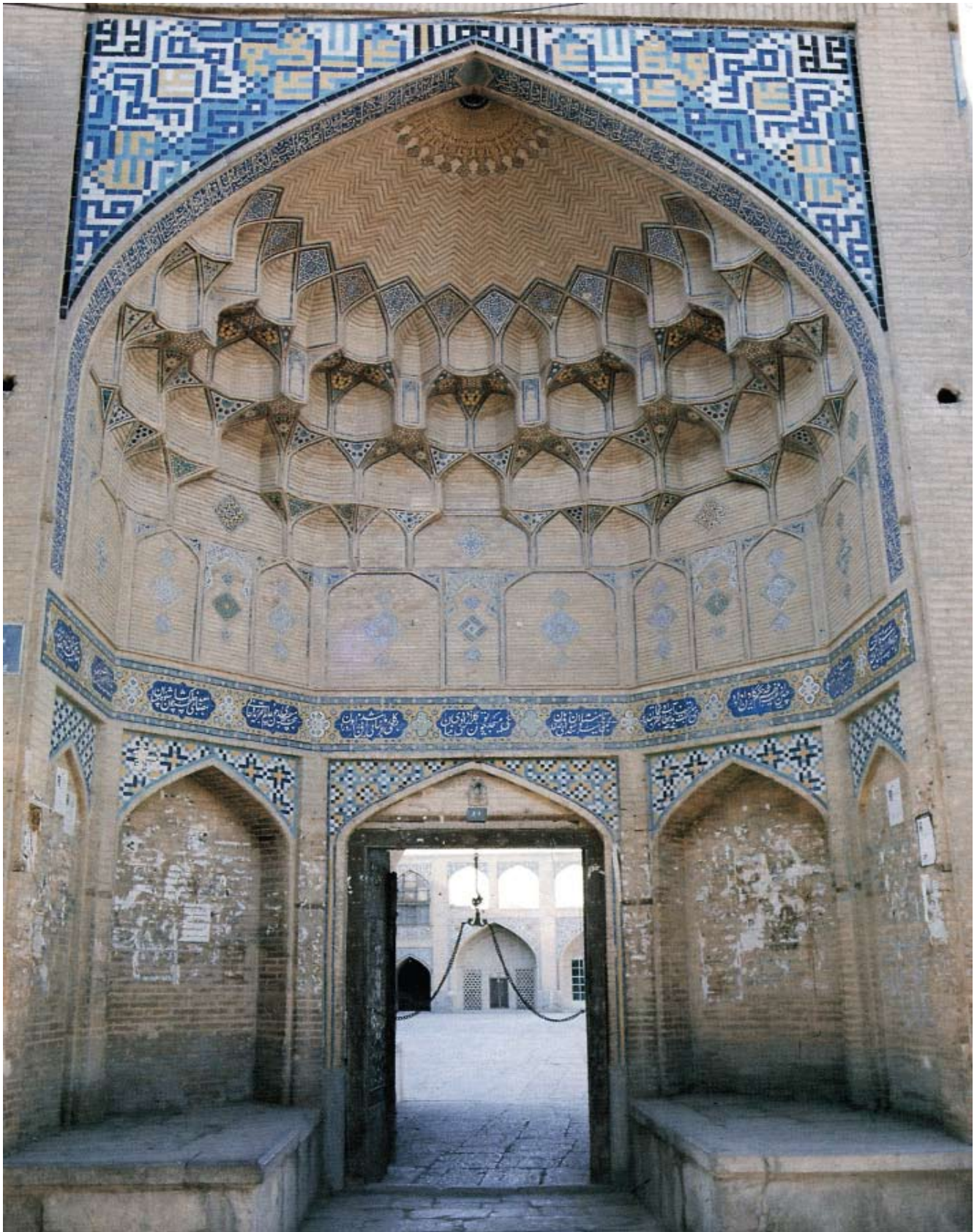
این طاق گل نبود بود طاق دل روشندان

کتیبه الفقیه کاووس مصور

غلام شاه ولایت شریف کاشی پز

۱۰۲ - مسجد جامع لاهیجان که مهم‌ترین مسجد شهر است، در محله قدیمی میدان بنا شده و بنایی ساده است. در حدود یک سده پیش از تاریخی که رابینو کتاب تاریخ گیلان خود را می‌نوشت، یعنی سال ۱۳۳۱/۱۹۱۲، حاجی علی اکبر نامی - حاکم لاهیجان - این مسجد را توسعه داده بود. (ه. ل. رابینو، ولایات دارالمرز ایران، گیلان، ترجمه جعفر خمایی زاده، رشت، طاعتی، ۱۳۵۷، ص ۲۳۹)

۱۰۳ - احمد اقتداری، آثار و بناهای تاریخی خوزستان، ج ۱، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و نشر اشاره، ج اول، ۱۳۵۹، ص ۳۱۳.

تصویر ۲۳- کتیبه سردر شرقی مسجد حکیم.

جدول تطبیقی کاربرد شعر در آثار معماری دوران تیموری و صفوی

تصویر	شاعر	مضمون	کتیبه	دوره	بنا
		حکیمانه و عرفانی	حواشی ورودی اصلی	تیموری	مجموعه شاه زنده آرامگاه شادملک آغا
		حکیمانه و عرفانی	حواشی راهرو ورودی	تیموری	آرامگاه امیر حسین بن تغلق تکین
	سعدی	حکیمانه و عرفانی	روی دیوارمقابل محراب	تیموری	مسجد حوض کرباس غلوار
	سعدی	حکیمانه و عرفانی	ایوان ورودی	تیموری	مدرسه دودر مشهد
-----	سعدی، قاسم انوار، حافظ	حکیمانه و عرفانی	مدخل ایوان ورودی مسجد	تیموری	مسجد شاه مشهد
	سعدی	حکیمانه و عرفانی	کاشی کاری سردر زیارتگاه	تیموری	زیارتگاه درب امام اصفهان
	مولانا	حکیمانه و عرفانی	-	تیموری	مسجد میدان کاشان
	پوریای ولی	حکیمانه و عرفانی	دیوارهای داخلی بقعه	تیموری-صفوی	بقعه پهلوان پوریای ولی در خیره
	حافظ	حکیمانه و عرفانی	ایوان شمالی صحن	صفوی	مسجد حکیم اصفهان
	-	حکیمانه و عرفانی	ایوان غربی	صفوی	مسجد جامع اصفهان
-----	-	حکیمانه و عرفانی	سنگ قبر	صفوی	بقعه بابا قاسم اصفهان
-----	حافظ	حکیمانه و عرفانی	سنگ قبر	صفوی	میدان وقت ساعت یزد
-----	صائب تبریزی	حکیمانه و عرفانی	سنگ قبر	تیموری	آرامگاه صائب تبریزی اصفهان
	-	مدح و ثنا- ائمه (ع)	گلدسته‌های ایوان جنوبی	تیموری	مسجد گوهر شاد مشهد

	-	مدح و ثنا- پیامبر(ص)	-	تیموری	آرامگاه محمد ابوالولید
-----	-	مدح و ثنای فرزندان تیمور	-	تیموری	ارگ تاریخی هرات
	شاه نعمت اله ولی	مدح و ثنا- ائمه (ع)	کشکول ورودی حرم	تیموری	مقبره شاه نعمت اله ولی
-----	-	مدح و ثنا- شخص متوفی	چهارطرف و لنگه در کوچک ضریح	صفوی	بقعه امام زاده سلطان میراحمد کاشان
	-	مدح و ثنا- ائمه (ع)	ضلع شمالی ایوان غربی	صفوی	مسجد حکیم اصفهان
	-	ماده تاریخی- زمان ساخت	گلدسته‌های ایوان جنوبی	تیموری	مسجد گوهرشاد مشهد
-----	-	ماده تاریخی- تاریخ ساخت	زیر گنبد	تیموری	زیارتگاه درب امام اصفهان
	-	ماده تاریخی- تاریخ ساخت	-	تیموری	مسجد جامع نیشابور
-----	-	ماده تاریخی- تاریخ ساخت	سنگ قبر	تیموری	مقبره شاه خلیل الله
-----	-	ماده تاریخی- تاریخ ساخت	بالای سنگ قبر	تیموری	آرامگاه فریدالدین عطار نیشابوری
-----	جامی	ماده تاریخی- تاریخ ساخت	قاب بندی تزئینی بالای درگاه بنا	تیموری	غار درویشان هرات
-----	-	ماده تاریخی- تاریخ ساخت	بالای در حرم	صفوی	امام زاده سید علاء الدین شیراز
-----	-	ماده تاریخی- تاریخ اتمام بنا	گنبد بیرونی	صفوی	آرامگاه ملاحسن کاشی
-----	-	ماده تاریخی- نام بانی مسجد	بالای در چوبی ایوان	صفوی	مسجد گنجعلی خان کرمان
-----	-	ماده تاریخی	یکی از ستون‌های بنا	صفوی	بقعه شاهزاده اسماعیل ایبانه
	-	ماده تاریخی	در میان مقبره شیخ صفی و شاه اسماعیل دولنگه در چوبی مقبره شیخ صفی	صفوی	مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی

	-	ماده تاریخی	سردر شرقی مسجد	صفوی	مسجد حکیم اصفهان
----	-	ماده تاریخی	ایوان شرقی	صفوی	مسجد جامع اردستان
----	-	ماده تاریخی	ایوان غربی	صفوی	مسجد جامع قزوین
	-	ماده تاریخی	کتیبه سنگی ایوان مسجد	صفوی	مسجد جامع لاهیجان
----	-	ماده تاریخی	طرفین سردر ورودی	صفوی	مسجد شفا دران اصفهان
----	-	ماده تاریخی	-	صفوی	مسجد جامع جویمند
----	-	ماده تاریخی-تعمیر بنا	-	صفوی	امام زاده شاه میر علی حسین بهبهان

Archive of SID

نتیجه گیری:

ادبیات در شکل گیری هنر اسلامی ایران، نقش اصلی و عمده‌ای داشته است و با نگاهی بر جایگاه ادبیات، به ویژه اشعار زیبای فارسی، در تزیینات کتیبه‌ای معماری اسلامی می‌توان به ارتباط مضامین کتیبه نگاری با ویژگی‌ها و شاخصه‌های اجتماعی و فرهنگی هر دوره پی برد. کاربرد شعر در کتیبه نگاری معماری ایران اسلامی، از دوره تیموری به بعد رایج شد و در دوره صفویان تداوم یافت. همچنین کتیبه‌هایی حاوی اشعار فارسی در مدح و ثنای پیامبر اکرم (ص) و امامان معصوم (ع)، شرح ساخت قسمت‌های مختلف بنا، که از مفیدترین منابع نوشتاری به شمار می‌روند و بیان سال ساخت بنا، که اصولاً در انتهای شعر با حروف ابجد عنوان می‌گردد و در شناخت تاریخ آن بنا نیز دارای ارزش بسیار است، در معماری این دوران به چشم می‌خورد. شایان ذکر است، وجود نام امرا و حکام به عنوان بانی در این کتیبه‌ها، معرف قدرت آن‌ها است. از مضامین دیگر مورد استفاده در این گونه کتیبه‌ها، نام سازنده، حامی و یا بانی ساخت بنا است که در اغلب موارد به صورت عبارات کوتاهی در قالب ابیات شعر به آن اشاره شده است.

با نگاهی بر جدول گردآوری شده و طبقه بندی صورت گرفته در آن، به طور کلی می‌توان این گونه اظهار نمود که بیشتر کتیبه‌های شعر فارسی دوران تیموری و صفوی، حاوی مضامین تاریخی هستند که خود از مهمترین انواع کتیبه‌ها به شمار می‌روند و اطلاعات بسیار مفیدی را در اختیار همگان، به خصوص محققان و باستان شناسان قرار می‌دهند. از آنجایی که کتیبه‌ها، ابزاری با هدف پیام رسانی به جهت انعکاس کلام خدا، سخنان اولیا و وقایع تاریخی و دیگر مضامین عرفانی و پندآموز برای فرد مسلمان هستند، حضور کتیبه‌هایی حاوی اشعار فارسی در معماری اسلامی در فضاهایی متناسب با آن، به خوبی بر این هدف صحه گذاشته است.

همچنین براساس جدول مذکور، مشخص می‌شود که توجه به مضامین حکیمانه و عرفانی، چه در سرودن اشعار و چه در کاربرد آن‌ها در بناها و دیگر هنرها، در دوران تیموری بیشتر مورد توجه بوده است و این در حالی است که در دوران صفوی به بانی و ذکر تاریخ بنا، جهت ثبت تاریخی، بیشتر از دوران تیموری اهمیت داده شده است. در مقابل این دو گروه، مضامین مدح و ستایش افراد چه در بخش ادبیات و چه در استفاده آن در معماری در هر دو دوره کمتر بوده و بیشتر این اشعار نیز در مدح و ثنای پیامبر و اولاد حضرت علی (ع) بوده است. نکته دیگر آن است که بیشتر مضامین حکیمانه و عرفانی برگرفته از اشعار شاعران نامی و برجسته ایران از دوران ایلخانی تا صفوی اقتباس شده است. اما کتیبه‌ها با مضامین مدح و ثنا و ماده تاریخی از اشعار از شاعرانی بوده که احتمالاً به صورت بداهه سروده شده و نام و نشانی نیز از شاعران آن‌ها در دست نیست.

شرح تصاویر

- ۱- آرامگاه شاد ملک آغا، مجموعه شاه زنده سمرقند، منبع ش ۳۳، ۱۳۷۴، ص ۷۴۳.
- ۲- کتیبه اطراف در ورودی، آرامگاه شاد ملک آغا، مجموعه شاه زنده سمرقند، منبع ش ۳۳، ص ۷۴۳.
- ۳- کتیبه اطراف در راهرو، آرامگاه امیرحسین بن تغلق تکین، مجموعه شاه زنده سمرقند، منبع ش ۳۳، ص ۷۴۵.
- ۴- کتیبه، دیوار مقابل محراب، مسجد حوض کرباس، غلوار هرات، منبع ش ۳۳، ص ۸۱۶.
- ۵ و ۶- کتیبه‌های ایوان ورودی مدرسه دودر، مشهد، منبع ش ۵، ص ۸۰۸.
- ۷- کتیبه اطراف پنجره روی پیش طاق، زیارتگاه درب امام، اصفهان، منبع ش ۳۳، ص ۷۳۰.
- ۸- کتیبه مسجد میدان، کاشان، منبع ش ۳۳، ص ۸۹۶.
- ۹- کتیبه داخلی بقعه پهلوان پوریای ولی، خیوه، منبع ش ۱۰، ص ۵۸.
- ۱۰- کتیبه ایوان شمالی مسجد جامع حکیم اصفهان، منبع ش ۳۵، ص ۹۵.
- ۱۱ و ۱۲- کتیبه‌های داخلی دو طرف ایوان شمالی، مسجد حکیم، اصفهان، منبع ش ۳۶، صص ۱۱۴-۱۱۵.
- ۱۳- ایوان غربی، مسجد جامع، اصفهان، منبع ش ۳۶، ص ۲۲۶.
- ۱۴- ایوان جنوبی، مسجد گوهرشاد، مشهد، منبع نگارنده.
- ۱۵ و ۱۶- کتیبه‌های گلدسته‌های ایوان جنوبی مسجد گوهرشاد مشهد، عکس نگارنده.
- ۱۷- کتیبه مقبره محمدابوالولید هرات، منبع ش ۳۳، ص ۸۲۵.
- ۱۸- کتیبه‌های کشکول در ورودی آرامگاه شاه نعمت‌اله ولی، ماهان، کرمان، عکس نگارنده.
- ۱۹ و ۲۰- کتیبه‌های ایوان غربی، مسجد جامع، حکیم، منبع ش ۳۵، ص ۱۰۸.
- ۲۱- کتیبه پایه شبستان ایوان جنوبی مسجد جامع، نیشابور، منبع ش ۳۹، ص ۲۰۱.
- ۲۲- کتیبه در چوبی، بقعه شیخ صفی‌الدین، اردبیل، منبع ش ۳۴، ص ۴۵.
- ۲۳- کتیبه سردر شرقی مسجد حکیم، منبع ش ۳۵، ص ۵۷.
- ۲۴- کتیبه‌ای سنگی، دیوار ایوان، مسجد جامع، لاهیجان، منبع ش ۱۹.

منابع

- ۱- آثار باستانی و الواح و کتیبه های تاریخی در استان اصفهان، اصفهان، امامی، ۱۳۴۴.
- ۲- اصفهانی، میرسید علی، اصفهان، انتشارات گلها، چاپ سوم، ۱۳۷۱.
- ۳- اقتداری، احمد، آثار و بناهای تاریخی خوزستان، ج ۱، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و نشر اشاره، چ اول، ۱۳۵۹.
- ۴- امین، سیدحسن، تعامل معماری و شعر فارسی، کتاب ماه هنر، ش ۵۴-۵۳، بهمن و اسفند ۱۳۸۱، صص ۱۹-۲۴.
- ۵- اوکین، برنارد، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، تهران، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۶.
- ۶- بلر، شیلا و بلوم، جانانان، هنر و معماری اسلامی (۲)، تهران، سمت و فرهنگستان هنر، ۱۳۸۱.
- ۷- بلر، شیلا و بلوم، جانانان، هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی، ترجمه سیدمحمد موسی هاشمی گلپایگانی، تهران، وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۸۲.
- ۸- پوپ، آرتور، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، ارومیه، انتشارات انزلی، ۱۳۶۶.
- ۹- پوپ، آرتور، معماری ایران، ترجمه کرامت الله افسر، تهران، بهارستان، ۱۳۶۵.
- ۱۰- پوگاخیکوا، گالینا و خاکیموف، اکبر، هنر در آسیای مرکزی، ترجمه ناهید کرم زندی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
- ۱۱- تاکستن و دیگران، تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۲.
- ۱۲- تمیم‌داری، احمد، عرفان و ادب در عصر صفوی، تهران، انتشارات حکمت، ج ۱، ۱۳۷۲.
- ۱۳- جابری انصاری، شیخ حسن، تاریخ اصفهان وری، تهران، چ اول، انتشارات روزنامه ومجله خرد، ۱۳۲۱.
- ۱۴- حاجی قاسمی، کامبیز، گنجنامه، مساجد جامع، بخش اول، تهران، دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۳.
- ۱۵- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی، جغرافیای تاریخی خراسان، به اهتمام کراولسکی، تصحیح و تعلیق غلامرضا ورهام، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۰.
- ۱۶- حافظ، شمس‌الدین محمد، دیوان حافظ از نسخه علامه قزوینی و دکتر قاسم غنی، تهران، جیحون، ۱۳۸۱.
- ۱۷- خواندمیر، تاریخ حبیب‌السیر، با مقدمه جلال‌الدین همایی، زیر نظر دبیرسیاقی، ج ۴، تهران، هرمس، ۱۳۸۷.
- ۱۸- دانش یزدی، فاطمه، کتیبه‌های اسلامی شهر یزد، تهران، سبحان نور و پایگاه میراث فرهنگی شهر یزد، ۱۳۸۷.
- ۱۹- رابینو، ه. ل. ولایات دارالمرز ایران، گیلان، ترجمه جعفر خممامی زاده، رشت، طاعتی، ۱۳۵۷.
- ۲۰- راووداد، اعظم، نظریه‌های جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
- ۲۱- سعدی، مصلح بن عبدالله، کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، مشهد، شرکت به نشر، ۱۳۸۶.
- ۲۲- سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۵.
- ۲۳- سیوری و دیگران، صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۰.
- ۲۴- شایسته فر، مهناز، بررسی محتوایی کتیبه های مذهبی دوران تیموریان و صفویان، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ویژه نامه تاریخ، سال دوازدهم، ش ۴۳، پاییز ۱۳۸۱، صص ۶۰-۷۰.
- ۲۵- شایسته فر، مهناز، هنر شیعی، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
- ۲۶- عقابی، محمدمهدی، دایره‌المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)، تهران، حوزه هنری، چ دوم، ۱۳۷۸.
- ۲۷- علام، نعمت اسماعیل، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه عباسعلی تفضلی، مشهد، شرکت به نشر، ۱۳۸۲.
- ۲۸- فریه، ر. دبلیو، هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، نشر فرزاد روز، ۱۳۷۴.
- ۲۹- کرمی، مجتبی، نگین خیره، نشریه نامه انجمن، ش ۵، بهار ۱۳۸۱، صص ۱۳۷-۱۲۴.
- ۳۰- کیانی، محمد یوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، سمت، چ دوم، ۱۳۷۷.

- ۳۱- گرایی، فریدون، نیشابور شهر فیروزه، تهران، دامپنه، ۱۳۷۵.
- ۳۲- گروهی از کارشناسان ادارات و ارگانهای ذیربط، خراسان سرزمین نور، با همکاری استانداری و سازمان برنامه و بودجه و اداره کل میراث فرهنگی خراسان، مشهد، چاپ صنوبر، زمستان ۱۳۷۸.
- ۳۳- گلیمیک، لیزا و ویلبر، دونالد، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه محمدیوسف کیانی و کرامت الله افسر، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
- ۳۴- گلیمغانی زاده اصل، ملکه، تزیینات کتیبه ای بقعه شیخ صفی و سنگ نبشته های آن، استاد راهنما: مهناز شایسته فر، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر، ۱۳۸۱.
- ۳۵- ماهرالنقش، محمود، معماری مسجد حکیم، تهران، سروش، ۱۳۷۶.
- ۳۶- ماهرالنقش، محمود، خط بنایی، تهران، سروش، ۱۳۷۰.
- ۳۷- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم، دایره المعارف بناهای تاریخی: مدارس و بناهای مذهبی، تهران، سوره مهر، ۱۳۸۱.
- ۳۸- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم، مساجد تاریخی (دایره المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، چ اول، ۱۳۷۸.
- ۳۹- مولوی، عبدالحمید، آثار باستانی خراسان (شامل آثار و ابنیه تاریخی جام، نیشابور و سبزوار)، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۲.
- ۴۰- میرجعفری، حسین، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تیموریان و ترکمانان، تهران، سمت، ۱۳۷۹.
- ۴۱- نراقی، حسن، آثار تاریخی شهرستان های کاشان و نطنز، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
- ۴۲- نوربخش، جواد، زندگی و آثار شاه نعمت الله ولی کرمان، تهران، یلدا قلم، ۱۳۸۲.
- ۴۳- ویلسن، کریستن، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، یساولی، فرهنگسرا، ۱۳۷۴.
- ۴۴- هنرفر، لطف الله، آثار تاریخی جی، نشریه هنر و مردم، دوره ۱۱، ش ۱۳۱، شهریور ۱۳۵۲، صص ۲۴-۳۶.
- ۴۵- هنرفر، لطف الله، گنجینه آثار اصفهان (آثار باستانی و الواح و کتیبه های تاریخی در استان اصفهان)، اصفهان، ثقفی، ۱۳۵۰.
- ۴۶- هیلن براند، رابرت، معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، ۱۳۷۷.

سایت:

46-http://www.irancto.ir